

Contactorgaan ADW is een uitgave van de Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten-Dinxperlo-Wisch en verschijnt in de maanden april, augustus en december.

Inzending kopij: april-nummer : vóór 15 februari
augustus-nummer : vóór 15 juni
december-nummer : vóór 15 oktober

Aanleveren: Tekst bij voorkeur in Word, géén PDF.
Gescande foto's minimaal 300 dpi.
Vragen? Neem contact op met de redactie.

Redactieadres: René Luijmes
Houtdreef 8, 7051 SC Varsseveld, 0315-298407
E-mail: rene_luijmes@kpnmail.nl

Leden redactie: Gerrit Doornink en René Luijmes

Vormgeving: Arjan Ligtenburg

© ADW 2014 Gehele of gedeeltelijke overname van bijdragen is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Losse nummers: € 5,50 per stuk

Inhoudsopgave

• ADWelenwee	Ab Tenkink	2
• Van de boekentafel		5
• Terborg, het Haagje van de Achterhoek XI	Theo Willemsen	6
• Thomas Mulder, de eerste directeur van de Coöp. Zuivelfabriek 'De Eendracht' te Silvolde (deel 1)	Jos Lankveld	21
• De luchtwachtstoren te Aalten (vervolg VII)	J.W. Geesink	29
• Het klooster Nazareth onder en boven het maaiveld (1).	Hans de Graaf	31
• Bestrijding van de tuberculose te Aalten 1914-1917	Evert M. Smilda	38
• Archeologisch toezicht en onderzoek Landstraat Aalten.	Frank Koskamp	45
• Hessenkaerls.	Herman Hof	49
• Stadswandeling en Apothekersmuseum Rhede (D)	Berny Woolschot	54

Auteur: Ab Tenkink

Wij weten het allemaal. Juist dicht bij huis is nog heel veel te zien.

Dit is op zaterdag 20 september tijdens de najaarsexursie in- en rond Rhede net over de grens bij Aalten weer eens bevestigd. De goede opkomst en enthousiaste reacties hebben ons gesteund in het idee om ook voor de grote excursie te overwegen om eigen vervoer in te zetten en daardoor de relatief dure buskosten te omzeilen. U gaat er meer over horen.

Hoewel het ledental iets terugloopt, kunnen we toch weer enkele nieuwe leden verwelkomen:

- Mevr. G. Eelderink-Schimmel
Nassastraat 21, Varsseveld
- Mevr. J.H. Beckers
Vrouwenrecht 92, Pijnacker
- Dhr. J. Weenink
Klein Saleminkdijk 1, Sinderen
- Dhr. D.R. Wildenbeest
Halle-Heideweg 8, Halle
- Landeskundliches Institut Westmünsterland, Gasthausstrasse 15, Vreden (D)

Helaas hebben we op 3 januari afscheid genomen van Mia Boomkamp. Mia heeft jarenlang, nog voor het computertijdperk, samen met haar zus Liny het typewerk voor het Contactorgaan verzorgd. Ook voor de transcriptie groep Rechterlijk Archief Wisch zorgde ze voor het ordenen en uittikken van vele vellen 'vertaalde' archiefstukken.

We blijven haar naam tegenkomen in onze geschiedenis en zullen haar daarom, maar vooral ook om haar persoonlijkheid en spontaniteit, in onze gedachten herinneren. Ook kregen wij bericht van het overlijden van Henk Hofs van de Brakenweg. Wij

wensen de familie en bekenden veel sterkte met dit verlies.

Archeologie

De archeologiegroep heeft ook tijdens de (laatste?) riolerings- en straatwerkzaamheden aan de Landstraat in Aalten weer mogen assisteren. Zoals echter te verwachten viel, zijn hier geen nieuwe vondsten gedaan. Daarvoor was de grond te veel verstoord. Toch is het prettig dat de gemeente tegenwoordig de gelegenheid geeft en neemt om de amateurarcheoloog in te schakelen bij de 'eenvoudige' archeologische werkzaamheden.

Windesheimers op de Heide

15 oktober was voor Hans de Graaf de dag dat hij zijn boek over 'Het Klooster' kon presenteren.

In de St. Joriskerk te Bredevoort. Aan de 'rand' van het oorspronkelijke kloostergebied overhandigde Hans het eerste exemplaar aan de commissaris van de Koning Clemens Cornielje, mede namens een trotse burgemeester van Aalten en uitgever Hans de Beukelaer.

De uitgave met als titel *'Windesheimers op de Heide', Het verdwenen klooster Nazareth bij Bredevoort en zijn geestelijke en materiële omgeving*, mag zeker een standaardwerk worden genoemd. Ondanks dat het een diepgaande studie is geworden met heel veel bijlagen en verwijzingen is Hans er in geslaagd deze feiten zodanig te presenteren dat het prettig leesbaar is. Wat vooral opvalt, is dat het klooster als het ware weer zichtbaar is in het landschap tijdens het lezen. Want in feite is er nauwelijks meer iets tastbaars waar te nemen in het gebied bij Bredevoort dat nog steeds bekend is onder de naam 'Het Klooster'. Maar onder leiding van Hans de Graaf en het boek worden weer sporen

zichtbaar. Hij wijst ons op de kenmerken in het landschap, die met zekerheid getuigen van een situatie rond de tijd van de geestelijken en andere bewoners in de tijd 1429 tot circa 1600. Meer dan tien jaar speurwerk, archiefbezoeken en ontelbare uren werk hebben geresulteerd in een werkstuk dat een plaats verdient in de boekenkast of leestafel van een ieder die geïnteresseerd is in de geschiedenis van deze - onze - streek.

Wij als ADW zijn er trots op dat Hans de Graaf (natuurlijk lid van ADW!) mede heeft kunnen putten uit vele artikelen over het klooster en zijn geschiedenis, die reeds veel eerder verschenen in ons Contactorgaan. Deze worden dan ook met regelmaat aangehaald en beschreven. Het boek is te koop bij de boekhandel, in ieder geval in Aalten, en natuurlijk bij het museum in Aalten.

Dinxperlo en De Heurne in beeld

Ben Maandag is geen onbekende voor ADW. Meerdere malen verzorgde hij een lezing of plaatste soms een artikel met foto's in ons Contactorgaan. Nu heeft hij uit zijn verzameling foto's een fors boekwerk samengesteld over Dinxperlo en De Heurne. Bijna 500 pagina's in kleur met foto's over oud Dinxperlo, Breedenbroek, De Heurne en Suderwick, allemaal voorzien van tekst, uitleg en bijhorende nota's over geleverde materialen en aanbestedingen van huizen, gebeurtenissen en jubilea. Alles samengevoegd op tijdperk, straat of buurtschap. Hoewel veel fotomateriaal afkomstig is van prentbriefkaarten, zoals die toen genoemd werden, is een groot deel afkomstig uit privé bezit en juist daardoor onbekend bij de meesten onder ons.

Het is nauwelijks voor te stellen maar deel twee is al in de maak en zal ongeveer even-

veel foto's en archiefmateriaal gaan bevatten. We kijken er reikhalzend naar uit maar zullen er nog een klein jaar op moeten wachten.

Het boek is te koop voor 30 euro bij boekhandel Heezen in Dinxperlo of bij Ben Maandag, Burg. Schepersstraat 1 te Dinxperlo.

Aan de slag in de kadastrale archieven

Een andere uitgave, die ik nog niet heb mogen inzien maar ik toch graag wil noemen is er een die is uitgegeven door het Kadaster.

'Aan de slag' in de kadastrale archieven, een handleiding voor de particuliere onderzoeker.

Doet u graag historisch onderzoek? Dan bevatten de kadastrale archieven een schat aan waardevolle informatie. U vindt er bijvoorbeeld informatie over de bouwhistorie van panden, de eigendomshistorie van gronden en panden of de begrenzingen van percelen tussen 1832 en nu.

Het boek *'Aan de slag in de kadastrale archieven'* levert u informatie, die nodig is om een historisch onderzoek in de kadastrale archieven te beginnen. Deze archieven zijn grotendeels digitaal beschikbaar en te raadplegen in het Regionaal Historisch Centrum (voormalig rijksarchief) van de provincie. Het vertelt wat u nodig heeft om een onderzoek te starten. Te weten; Kadastrale legger, Zoeken op naam, Akten, Minuuttoestand, Historisch perspectief en Bronnen en Varia.

Het boek is te bestellen via de website:

www.kadaster.nl/aandeslag

of door een e-mail te sturen aan:

aandeslag@kadaster.nl

Prijs van het boek is € 18,- incl.

verzendkosten. ISBN: 978 8030780 3

Leden en Website

Afgelopen tijd hebben we veel aandacht besteed aan onze nieuwe website. We kunnen nu zelf updates verzorgen en artikelen aanbrengen en wijzigen waardoor de actualiteit beter in de hand is te houden. Onze webbeheerder Norbet te Welscher heeft deze taak op zich genomen.

Wij vragen uw medewerking om de inhoud actueel te houden, aan te passen of te corrigeren, waar nodig. Ook foto's die geplaatst zouden kunnen worden zijn welkom.

Kijk op: www.adwhistorie.nl

Hoewel we op dit moment als bestuur voltallig zijn, hebben we het verzoek eens bij u zelf te rade te gaan of een bestuursfunctie niet iets voor u is. Als regelmatig bezoeker van onze avonden, of lezer van het Contactorgaan, weet u wel ongeveer hoe de sfeer onder elkaar is en wat er van u verwacht wordt. We zoeken beslist geen specialisten op welk gebied dan ook, geen historici, genealogen of schrijvers. Hoewel dit natuurlijk wel mooi zou zijn. Juist voor die man of vrouw die nu nog alleen aan

het speuren of onderzoeken is, zou het samenwerken binnen een bestuur een aanvulling kunnen zijn.

Denk er eens over na.

Werkgroep Oud Schrift

Met het overlijden van Hans Ligterink is er niet alleen de initiator, cursusleider, voorwerker, kennisbron en publicist weggevalen binnen de werkgroep oud schrift. Meer nog was Hans een romanticus die soms wegdroomde bij een 'te vertalen' akte en ik hoorde hem ooit eens zeggen "ik wol dat ik toen schrijver was e'west." Hij zag die tijd gewoon voor zich.

Het is enorm wat hij en zijn groep cursisten – enkelen daarvan al lang geen cursist meer maar gewoon 'professioneel' bezig – hebben uitgebracht in een voor ieder leesbaar schrift. Eerst in gebonden vorm, later op CD en nu ook te raadplegen op onze website. Een boekenplank vol.

Samen met de mede oud schrift leden bezien we momenteel de mogelijkheden op welke wijze de groep en liefst ook de cursus voort te zetten.

Paleografie werkgroep Hans Ligterink

Wissink

*Auteur/tekening:
Herman Peppelman*

Boerderij 't Wissink aan de Wissinklaan 16 in Sinderen. De boerderij staat sinds 1989 op de monumentenlijst. De bewoners waren o.a. de familie Doornink en later de familie Lammers (die er nu nog woont).

Van de boekentafel

Windesheimers

Hans de Graaf - zie ook het artikel in dit contactorgaan - heeft een boek geschreven over de geschiedenis van het klooster Nazareth: 'Windesheimers op de heide, het verdwenen klooster Nazareth en zijn geestelijke en materiële omgeving'. ISBN 978-94-91634-22-2. Uitgeverij Fagus; 34,95 euro; boekhandel Messink en Prinsen Aalten.

Olde gebruik'n

Bie'j ons in d'n Achterhoek, Rondum olde gebruik'n, van Wim Bruil is een korte toer door de geschiedenis van de Achterhoek na de jaren vijftig van de vorige eeuw. "Het zijn de jaren van techniek waarin de technologie geeft en neemt", stelt Bruil. "Toch schuw ik in dit boek ook het verdere verleden niet. Het zijn de veelzijdige kanten van onze streek die in een breed spectrum aan onderwerpen worden behandeld."

Uitgeverij Fagus; **14,95 euro**; te koop in diverse boekhandels.

Jaarboek Achterhoek Liemers

In de 38e jaargang van het Jaarboek Achterhoek en Liemers is er speciale aandacht voor twee thema's:

- Meester Heuvel en de Eerste Wereldoorlog. Verschillende artikelen zijn gewijd aan de bijzondere en prominente plaats die Hendrik Willem Heuvel (1864-1926) met zijn werk inneemt en geven aan dat er een nieuwe belangstelling bestaat voor zijn ideeën en achtergronden, die vaak de lokale en regionale volkskunde overstijgen.

- Het tweede thema, de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), wordt in het jaarboek belicht door artikelen waarin is beschreven hoe deze periode in Achterhoek en Liemers werd beleefd. Fenomenen als mobilisatie, 'spionitis', oorlog in de lucht, vorderingen, een gesloten grens, grote aantallen (meest Belgische) vluchtelingen, bezorgdheid om economie en neutraliteit drukten hun stempel op het leven van velen in de regio. Sluitstuk van dit thema is een artikel over de reconstructie van een Duitse loopgraaf in het Montferland.

Mr. H.J. Steenberg-Stichting; 18,95 euro; te koop in de boekwinkel van het Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers in Doetinchem en bij de boekhandel.

Slinge

Han Deunk uit Winterswijk heeft de Slinge gefotografeerd van de bron bij Gescher in Duitsland tot de monding in het riviertje de Oude IJssel bij Doetinchem. Hij heeft van de fotoreportage een boek gemaakt. De Slinge ontspringt net over de grens bij Winterswijk in de driehoek Gescher, Stadtlohn en Südlohn. De beek heeft een lengte van 57 kilometer, waarvan 15 in Duitsland en 42 in Nederland. Voor het maken van de fotoreportage volgde Han een jaar lang de beek te voet.

Het fotoboek telt 90 pagina's met 100 zwart-wit foto's. Het boek kost ongeveer 25 euro. Het tekstgedeelte in het Nederlands en het Duits beschrijft de motivatie voor de keuze van de Slinge en enkele wetenswaardigheden over deze beek.

Een aantal foto's is te zien op www.flickr.com/photos/han_deunk/sets/. Heeft u interesse in het fotoboek, neem dan contact op met han.deunk@kpnmail.nl

Terborg, het Haagje van de Achterhoek XI

Auteur: Theo Willemsen

De architectenfamilie Ovink in Terborg V

De Roode Leeuw

De oudste geschiedenis

'Herbergh' en Poort een weergave van Jan Buenninck, landmeter in 1666. De herbergh **vóór de poort van de stad Terborg**. Links geschreven 'herbergh', en nu 'De Roode Leeuw'. De 'stadspoort' rechts, staat op de gracht en geeft toegang tot die ene 'Hoofdstraat' van Terborg. Het wegenpatroon komt overeen met de kadasterkaart 1832, is dus in 170 jaar tot 1832 niet veel veranderd.

Over de naam 'De Roode Leeuw'

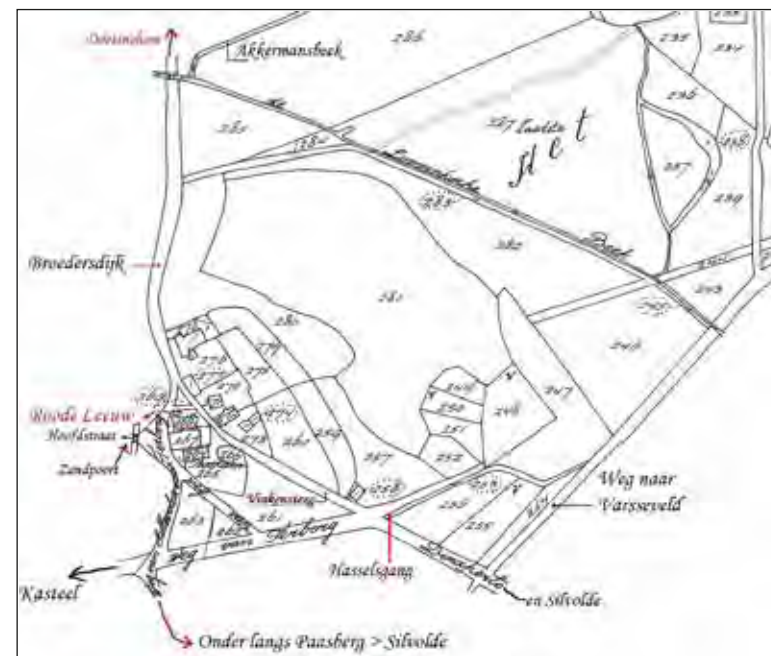
Er zijn in Nederland heel wat herbergen geweest die deze naam droegen. Nu was het in vroeger eeuwen zo, dat men in herbergen op stro sloiep. Later kwamen er herbergen waarin men kon slapen in bedden. Het Franse woord voor 'bed' is 'lit' en slapen in het Frans is, zoals een ieder wel weet, 'dormir'. Die herbergen 'adverteerden' in die Frans getinte tijd met: **hier, 'au lit on dort'**.

Dat verbasterde tot '**lion d'or**'. Vervolgens werd '**lion d'or**' weer in het Nederlands terugvertaald als '**Gouden Leeuw**'. Wanneer daardoor hotels ontstonden met de naam 'Gouden Leeuw', ontstaan er als van zelf hotels met de naam 'Roode Leeuw'. De naam Roode Leeuw in Terborg is zeker niet bedacht door een hotelier en eigenaar in de 19e of 20e eeuw. In de oudste notariële aktes gepasseerd in De Roode Leeuw in het jaar 1817, staat te lezen: '*ten huize van den kastelein G. van Dillen, in De Roode Leeuw voor Terborg*'.

- A 268 = Roode Leeuw
- A 264 = Roskam
- A 258 = Villa Kalff
- A 259-260 = Jodenberg naast Villa Kalff
- A 273 en 274 = NH Kerk Silvolde = Jansen
- A 272 (272 a) = huis met katoenspinnerij

De situatie in vroeger tijden (1832) rondom De Roode Leeuw.

De brouwerij achter 'De Roode Leeuw' (waarschijnlijk vóór 1647- ±1800)

Het gebied rond De Roode Leeuw, dat in de archieven vaak wordt aangeduid met 'voor de Zandpoort van Terborg', wordt begrensd door de Lovinksche Beek – de Akkermans Beek – de Broeders Dijk (vanaf het oude tolbruggetje over de Akkermans Beek tot ongeveer bij De Roode Leeuw; nu noemen we dit de Doetinchemseweg) – de Zandpoort van Terborg (stadspoort over de stadsgracht ongeveer op de plek waar nu de Hoofdstraat van Terborg begint) – de weg van Terborg naar Dinxperlo (vanaf het begin van de Hoofdstraat van Terborg de Silvoldseweg volgen tot de afslag naar Varsseveld – de weg van Terborg naar Varsseveld tot de Lovinksche Beek (nu: Varsseveldseweg).

Dwars door dit blok, te beginnen bij Villa Kalff (A 258), achter 'De Roode Leeuw' langs en weer een eindje voorbij 'De Roode Leeuw' uitkomend op de Broeders Dijk (Doetinchemseweg) liep de 'Vinkensteeg', die al in 1647 wordt genoemd.

De wegen voor de Zandpoort van Terborg vormen een driehoek: 1. Vanaf Doetinchem naar de poort; 2. Vanaf Silvolde naar de poort, en 3. De Vinkensteeg achter 'De Roode Leeuw' die beide voorgaande wegen verbindt en aldus een schakel vormt tussen de hoofdweg naar Doetinchem en die naar Silvolde. In die driehoek liggen 'De Roode Leeuw' en 'de Roskam'. Aan de oostkant (Varsseveldse kant) van de Vinkensteeg lag schuin achter de 'De Roode Leeuw' de waarschijnlijk oudste bierbrouwerij van het kerspel Silvolde (zie bij A 277).

Dit gebied, dat tot ver in de 19e eeuw tot het kerspel Silvolde behoorde, wordt in 1832 kadastraal ingedeeld bij 'het Voorbroek' (Sectie A), hoewel archiefstukken uit de eeuwen daarvoor het steeds hadden aangeduid met 'Silvoldse Buurt/Buurte/Silvoldse Hemmel'. Zuidoostelijk in dit gebied ligt een 'berg' die in de stukken wordt aangeduid met zowel 'Santberg' als 'Joodenberg'. Op de grens van A 259 en 260 dicht aan de Vinkensteeg en links naast A 258. In het verpondingskohier is

op p. 24 nummer 362 sprake van 't Jodenkampken' dat op die 'berg' ligt, ongeveer 7 spint (ongeveer 25 are) gesaeis (bouwland) groot is, een pachtwaarde heeft van 8 daalder (f12, -) en waarvan geen eigenaar of pachter wordt genoemd. Dit kampje moet de plaats zijn geweest waar al vóór 1647 een Joodse begraafplaats werd aangelegd die thans nog bestaat en is gelegen in het park van de villa Silvoldseweg 17. Aan die Joodenberg heeft de bekende Silvoldse scholtus*, Arent Tersteegen, en diens schoonzoon en opvolger, scholtus Berent Elskamp, in de 17e en 18e eeuw gewoond.

* **Scholt/scholtus/schult** - 1. gerechtsdeurwaarder; 2. kerspelagent; 3. iemand die namens de bezitter van een curtis (hof) het beheer over den hof voert.

Aan de Varsseveldse kant van de Vinkensteeg, schuin achter 'De Roode Leeuw', bezat de Silvoldse Hervormde Kerk enige grond. Kadastrale gegevens uit 1828 wijzen uit dat het de volgende percelen betreft: A 273 bouwland: 00.08.60 ha en A 274 huis en erf: 00.01.83 ha en in dj 1846 gekocht door Laurens Jansen.

'De Roode Leeuw' begon waarschijnlijk in 1717 met het brouwen van bier. Jurrien van Büllingen (1688 in of kort voor 1734) een van de twee zonen van Jan van Büllingen, de eigenaar van de genoemde brouwerij, begon waarschijnlijk in 1717 toen hij trouwde met Aleijda Reurincks, voor zichzelf in wat later 'De Roode Leeuw' is gaan heten. Na het overlijden van Aleijda Reurincks, hertrouwt Jurrien in 1725 met Berndina Rimmelink uit Varsseveld. Na het overlijden van Jurrien van Bullingen wordt door diens tweede echtgenote op 1 september 1734 een magescheid (* boedelscheiding) gemaakt: alle bezittingen gaan naar de drie onmondige kinderen, Johanna, Jan Hendrik en Hermiena, uit Jurrien's eerste huwelijk. Op 12 december 1740 verdelen

de drie kinderen van Jurrien van Bullingen onderling de erfenis. Jan Hendrik krijgt het ouderlijk huis, de hof, de brouwerij en enig land. Het goud en zilver worden onderling verdeeld. Jan Hendrik moet aan elk van zijn beide zusters een bedrag van f430,- uitkeren. In 1767 zit Jan Hendrik, die in 1742 was gehuwd met Hendrijna Brethouwers, zo diep in de schulden, dat scholtus Arnd Elscamp zijn onroerende goederen, die Jan Hendrik aan een faillissement tracht te onttrekken, laat ophalen. In 1768 vindt een veiling plaats: 'De Roode Leeuw' wordt *gekocht* door **Hendrik van Dillen Arntszoon**, gehuwd met Ida Blumers. Hendrik wordt opgevolgd door zijn zoon, Jan van Dillen, gehuwd in 1775 met Hendrina Overkamp, dochter van de Silvoldse bierbrouwer Reint Overkamp. Hun dochter Engelina van Dillen (*1769) trouwde in 1804 met Gerrit van Dillen (*1781). Hij is een zoon van een *andere* Jan van Dillen (*1747) en Arnolda de Lugt. Zo blijft De Roode Leeuw toch met de familienaam van Dillen verbonden. Waarschijnlijk zijn al in 1770 de bierbrouw activiteiten in 'De Roode Leeuw' gestaakt. 'De Roode Leeuw' is dan een herberg en een logement en waarschijnlijk is er in het pand ook een katoenververij gevestigd. De spinnerij zat op perceel 272a. De reden dat een herberg buiten de stadspoort lag komt doordat de stadspoort 's avonds werd afgesloten en de late en vermoeide reiziger toch onderdak voor de nacht zocht, konden zij zo vóór de stadspoort van Terborg overnachten in De Roode Leeuw.. De naam *Roode Leeuw* geschreven met *dubbel o*, is een overblijfsel van de oude spelling van voor 1900 en heeft zich tot in de huidige tijd gehandhaafd.

* De oudste geschiedenis, vóór 1800 rond De Roode Leeuw werd onderzocht en beschreven door Frans Winkels † 1914, welwillend aan mij beschikbaar gesteld en hier dankbaar gebruikt.

Naast De Roode Leeuw bevond zich ook een bierbrouwerij toebehorende aan de buurman Everhard Aalbers (Rigtershuis). De publieke verkoop van deze brouwerij markeert hiervan het einde. Op maandag 17 maart 1817 laat Everhard Aalbers ten huize van de kastelein G. van Dillen in 'De Roode Leeuw' voor Terborg door notaris Johan Balthazar Dericks 'het toestel tot een Compleete Bier- en Azijn-Brouwerij, en den Afbraak van het Brouwhuis' veilen. Uit hetgeen verkocht zal worden, valt op te maken hoe de brouwerij er heeft uit gezien. Er wordt o.a. genoemd: circa 35.000 stenen en 600 pannen, 3 brouwbeunen, een meltkuip, een meepomp, een koelzolder en een (13-tonnen-grote) brouwketel. Tonnen, kuipen en vaten gaan vlot van de hand. Niet verkocht worden: de brouwketel, de brouwbeunen, de meltkuip, de meepomp, de koelzolder en de afbraak van het brouwhuis.

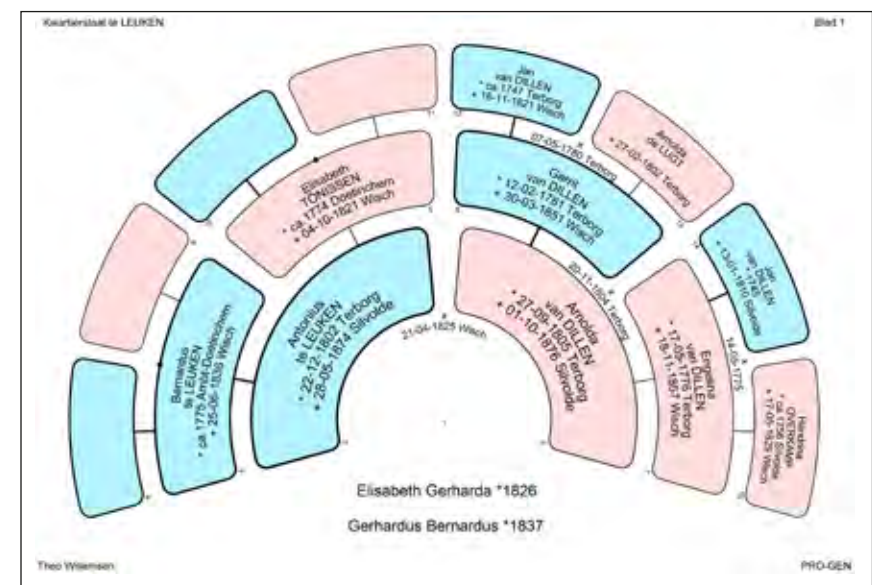
Hoe dan ook, de brouwactiviteiten bij het Rigterhuis naats De Roode Leeuw zijn zoals uit deze akte blijkt ook al beëindigd voor 1817.

De familie Van Dillen en Ter Leuken en De Roode Leeuw

Het echtpaar A. ter Leuke-Arnolda van Dillen kreeg twee kinderen Elisabeth Gerharda (*1826) en Gerhardus Bernardus (*1837). Zij zouden beiden, na elkander, een rol spelen in de opvolging en het voortbestaan van De Roode Leeuw. Ook grootvader Bernardus ter Leuke (*1775) was grutter, kastelein en tapper. Dus het horecavak kregen hun kinderen van zowel vaders, als ook van moeders zijde mee.

het gebruik van de term '**dj 1858**' in de tekst wil zeggen 'dienstjaar 1858'. Het zijn de exacte jaartallen uit de kadastraladministratie. De werkelijke transactie heeft dan meest plaats gehad één of twee jaar ervóór.

Arnolda van Dillen (*1805, vermoedelijk) enige dochter uit het huwelijk in 1804 van Gerrit van Dillen (*1781) en Engelina van Dillen (*1776) werd opvolgster in De Roode Leeuw door het overlijden van haar ouders. Zij trouwde in 1825 met Antonius ter Leuke. Hun oudste dochter, Elisabeth Gerharda (*1826) werd door de boedelscheiding van haar grootvader Gerrit van

Dillen (*1781) in het dj 1855 eigenaresse van De Roode Leeuw. Haar broer en mogelijk beoogd opvolger was tien jaar jonger en was bij deze boedelscheiding nog geen 18 jaar oud. Zijn zus, Elisabeth Gerharda ter Leuke (*1826), trouwde in 1854 met Gerhardus Johannes Jansen (*1829). Hij was winkelbediende en geboren in Goor (O). In 1854 vestigde hij zich in Terborg in De Roode Leeuw en trouwde een maand later met Elisabeth Gerarda ter Leuke (*1826). Zij kregen in Terborg zeven kinderen, daarvan zijn er twee heel jong overleden. De kadasteradministratie meldt ons dat er in het dj 1858 een herbouw had plaats gehad. Het betreft hier ongetwijfeld een uitbreiding of een vernieuwing van een gedeelte. De belastbare opbrengst gaat omhoog van f99,- naar f129,-. Dus deze bouwactiviteit betekende een verbetering van dit logement met één derde deel. In hetzelfde jaar (dj 1858) vond nog een bouwactiviteit plaats. Los van De Roode

Leeuw werd een stalling gebouwd. De plaats van bouwen was 130 m², een gedeelte van de vroegere tuin (A 267) van De Roode Leeuw. De gehele tuin had een oppervlakte van 450 m². Op foto's komen we deze nieuwbouw nu nog tegen als 'De Roskam'. De belastbare opbrengst gebouwd werd getaxeerd op f12,-. Voor een bijgebouw als 'schuur' is dit een aanzienlijk bedrag. Nadien wordt deze stalling zelfs nog een keer verhoogd in de belastbare opbrengst naar f50,-. Een reden hiervoor werd niet vermeld. De naam 'Roskam' bestond in 1832 bij de aanvang van het kadaster ook al. Als we op het detailkaartje uit die tijd kijken, bij het begin van dit artikel, zien we dat perceel A 264 toen al werd genoemd 'de Roskam'. Deze 'oude' Roskam was de woning en eigendom van de familie Piepers. Mogelijk had de familie Piepers in vroeger tijden in dit huis een paardenstalling en genoten zij zo enige verdiensten uit het bezoek van De Roode Leeuw.

Een foto van na 1900 en vóór 1922. Hierop mooi zichtbaar 'de Roskam'. Het hotel 'De Roode Leeuw' afgebeeld op deze foto, werd zoals we verderop zullen zien, pas gebouwd na 1900. De paardenstalling 'De Roskam' rechts, was gebouwd in het dj 1858 (lees 1857) en werd in het dj 1923 gesloopt. In de voor-en zijgevel, nog zichtbaar hier op de foto, bevond zich een band met het opschrift: 'STALLING VAN HET HOTEL EN RESTAURANT DE ROODE LEEUW'.

Het gebiedje 'De Roskam' volgens het kadaster 1832

Detailkaartje Sectie A; het gebied rond De Roode Leeuw. In 1832 zijn eigenaar van:

- A 268 = Roode Leeuw, schuur met erf Gerrit van Dillen*
- A 267 = tuin behorend bij De Roode Leeuw en ook eigendom van Gerrit van Dillen*
- A 264 = huis erf 400 m² van Albertus Piepers dj 1867 verkoop aan Hendrik Piepers; dj 1870 afbraak verkoop*
- A 265 = tuin 1560 m² van Albertus Piepers, dj 1867 verkoop aan Hendrik Piepers; dj 1870 verkoop Roode Leeuw*
- A 266 = bouwland 360 m² van de Markt van Wisch 1871 verkoop aan G B te Leuken*

Nadat in het gezin van de logementhouders Jansen-te Leuke op 15 januari 1863 het zevende kind was geboren, besloten zij op 23 april 1863 te vertrekken naar Zwolle en droeg Elisabeth Gerharda te Leuke (*1826) De Roode Leeuw over aan haar broer Gerhardus Bernardus te Leuke (*1837). Deze nog thuiswonende en ongehuwde broer en zwager nam toen de leiding over van het Logement De Roode Leeuw. Twee jaar later in de herfst van 1865, besloot Gerhardus Bernardus (*1837) te trouwen met de achttienjarige Maria Cornelia van Rossum, geboren in de voormalige gemeente 'Het Hof van Delft'.

In Terborg was Petrus Antonius Verouden (*1823) geboren in Rotterdam, aangesteld en werkzaam als heel- en vroedmeester. Zijn broer, Franciscus Josephus Verouden (*1830), die koopman was en zich op 7 januari 1856 van Rotterdam komend, in Terborg vestigde. Op 20 juli 1864 trouwde deze koopman F.J.P. Verouden hier in Terborg met Jacoba van Rossum (*1838). Zijn bruid was een zus van Maria Cornelia van Rossum die op 2 november, één jaar later, zou trouwen met Gerhardus Bernardus te Leuke (*1837). Op 22 juni 1859 besloten beide zwagers samen een Vennootschap onder Firma op te richten met de naam 'G.B. te Leuken & Compagnie', die gevestigd werd in het door deze firma aangekochte pand voor f2400,- gelegen op het huidige adres Hoofdstraat 15. Het doel van deze firma werd omschreven als 'Fabriek van tabak, cigaren en snuif en het drijven van neering en handel'. De oprichtingsakte verteld verder nog dat ieder der vennoten een kapitaal dienden te storten van elk f3000,-. In het kadaster zien we dat deze firma 'G.B. te Leuken & Co' slechts 8 jaren heeft bestaan. In 1867 volgt de ontbinding van deze firma, waarna Gerhardus Bernardus te Leuken zich volledig kon toewijden op zijn 'Hotel De Roode Leeuw'.

De veranderingen in en om De Roode Leeuw

Zoals hierboven op het kaartje met bijbehorende toelichting zichtbaar, kocht Gerhardus Bernardus te Leuken (*1837) in het dj 1871 het terrein A 266, naast De Roode Leeuw aan. Volgens de administratie van het kadaster werd door het pas getrouwde echtpaar in het dj 1871 een bijbouw gepleegd. Was de belastbare opbrengst

f129, zo steeg deze naar f159 en vervolgens naar f425. Dit moet zeker een opvallende ingreep zijn geweest. Rond het dj 1875 vond een ruiling plaats van enkele kleine stukjes terrein rond De Roode Leeuw. Deze ruiling vond plaats tussen G.B. ter Leuken en buurman E.G. Aalbers. Op 28 november 1882 overleed geheel onverwachts en veel te jong op 44 jarige leeftijd, Gerhardus Bernardus te Leuken (*1837).

De man die De Roode Leeuw in Terborg gedurende 15 jaar had omgevormd van een eenvoudige herberg of logement tot een hotel met allure. De tijd na zijn overlijden heeft zichtbaar gemaakt dat zijn weduwe samen met hun dochter, De Roode Leeuw succesvol hebben voortgezet.

Dochter Arnolda Antonia Maria ter Leuken (1867) bleef ongehuwd. Zij was daarnaast de beheerster van het kantoor van Van Gend en Loos, dat dicht of naast het hotel was gelegen. In het dj 1886 volgt er wederom een verbouwing. Niet zo rigou-

reus als de vorige. De belastbare som steeg dit keer maar met f25 naar f450. Wat hier precies was verbouwd kunnen we zo niet vaststellen. Gezien de beperkte verhoging van de belastbare opbrengst zou het een verbouwing van het woongedeelte of een schuur geweest kunnen zijn. In het dj 1895 had de weduwe Ter Leuken-van Rossum besloten een perceel grond, gelegen aan de zuidzijde naast De Roode Leeuw, te verkopen aan de gemeente Wisch. Het perceel had een oppervlakte van 1160 m².

De gemeente Wisch wilde hier een nieuw te bouwen postkantoor realiseren. Architect H.J.L. Ovink (*1838) kreeg van de gemeente Wisch de opdracht hiervoor het ontwerp te maken. Dit fraaie bouwwerk is in het contactorgaan ADW van augustus en december 1993 in een tweetal prachtige artikelen beschreven door oud-postdirecteur J. Liedermooy. In een volgend artikel van ADW zullen we de bouwkundige aspecten van dit in 1894 door Ovink gebouwde postkantoor nader belichten.

Dit tijdloze ontwerp van H.J.L. Ovink was niet zijn eerste 'kunnen' in Terborg en ook niet het laatste. Er was uitdrukkelijk op de bovenstaande tekening geschreven, dat het hier een tweede geveltekening betrof. Er waren, zoals zal blijken, varianten gemaakt.

Vergelijken we deze afgebeelde foto met de bovenstaande ontwerptekening, dan valt het verschil direct op. Er was een variatie aangebracht door de gemetselde daklijsten van siermetselwerk te voorzien van een tableau met inschrift 'HOTEL', gemetseld van stenen met een felle contrastkleur. Daar bovenop een verfraaiing met twee kantelen met elkaar verbonden door het siermetselwerk dat ook in de dakrand voorkomt.

Door de verkoop van dit bouwterrein voor het nieuwe postkantoor werden in het dj 1895 het hotel, de stalling en de schuur samengevoegd tot één perceel met nummer A 810 met een grootte van 0.25.60 ha. De omschrijving luidde toen 'huis schuren erf' met een belastbare opbrengst voor het geheel van f500,-, dit met inbegrip van de stalling 'De Roskam'.

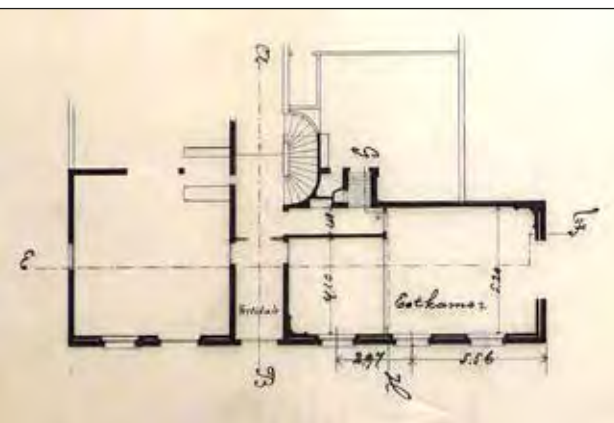
Een grote ingreep, een kundig ontwerp

Enige jaren later in dj 1901 en 1902, de financiën lieten het kennelijk toe, liet de weduwe een *bijbouw* en een *verbouwing* uitvoeren. Hierdoor steeg de belastbare opbrengst met maar liefst f300,- naar het

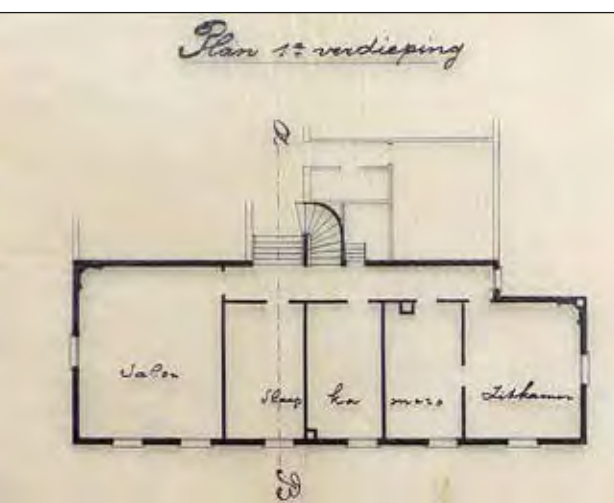
aanzienlijke bedrag van f800,-. De verhoging in de belastbare opbrengst doet vermoeden dat De Roode Leeuw hierdoor danig was veranderd. De tekening, op pagina 12 afgebeeld, laat zien dat een totaal nieuw gebouw was ontstaan, dat beeldbepalend voor Terborg zou worden. Door de bewaard gebleven tekeningen weten we nu ook zeker wie de ontwerper was. Wederom had architect H.J.L. Ovink (*1836), geboren in Terborg en als architect gevestigd in Doetinchem, hierbij zijn visitekaartje afgegeven.

Dit prachtige gebouw zou meer dan honderd jaren en zelfs tot in de huidige tijd in gebruik blijven als hét hotel 'De Roode Leeuw'.

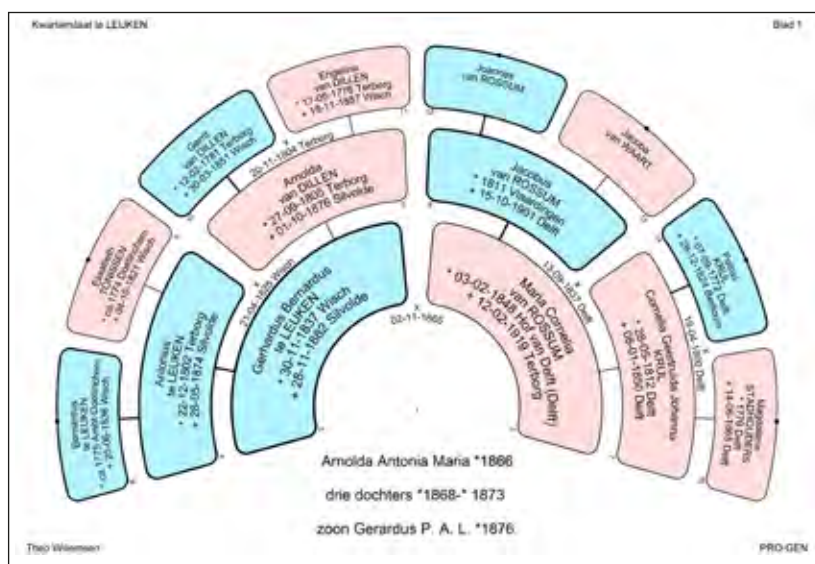

Boven: De indeling op de begane grond. In het midden de entree en vestibule met erachter de trap-opgang naar de eerste en tweede verdieping, waar de gasten konden beschikken over acht royale kamers, een salon en een zijkamer. Op de begane grond helemaal rechts is een ruime eetkamer die naar links door een verplaatsbare wand vergroot kon worden. Helemaal links is vermoedelijk een ruimte voor vergaderingen en partijen die nog overgaat in de bestaande achterliggende ruimte. Rechts naast de trapopgang zien we de al bestaande ruimte, ongetwijfeld is dit de keuken, het hart van het hotel.

Midden: Een tekening van de eerste verdieping, waar plaats is voor drie hotelkamers, een zijkamer en een salon. De tweede verdieping heeft nagenoeg dezelfde indeling. De plek van salon en zijkamer zijn op de bovenste verdieping gebruikt als twee extra riante hotelkamers.

Onder: Oudste dochter Arnolda A.M. te Leuke (*1867) bleef ongehuwd en verzorgde het kantoor Van Gend & Loos. De zoon en jongste in dit gezin besloot om zijn ouders niet op te volgen. Hij werd notaris te Velp en later in Amersfoort. Eén dochter overleed nog thuis toen ze 34 jaar oud was. De twee overige dochters verlieten hun geboortehuis om te trouwen en zich elders te vestigen.

In het dj 1905 werd op een perceel van de weduwe van Rossum, behorende bij De Roode Leeuw, ten behoeve van de tram, een trambureau gebouwd met een grondoppervlak van 17 m². Hier konden de reizigers de plaatskaarten kopen. Dit bouwwerkje stond aan de D'chemse zijde van 'De Roode Leeuw'. In 1927 heeft de latere eigenaar van De Roode Leeuw het laten slopen. We moeten dit huisje niet verwarren met het latere kantoor en wachtruimte van de Geldersche Tramwegen, dat aan de Silvolde zijde van De Roode Leeuw heeft gestaan. De nevenstaande foto is in 1921 gemaakt bij gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Geldersche Stoomtramweg Maatschappij. Helemaal rechts staat de toenmalige eigenaar van De Roode Leeuw, de heer J.A.J. Gleis met naast zich veldwachter Van de Pol.

In het dj 1913 besloot de weduwe Ter Leuke-van Rossum het koetshuis te verkopen aan stalhouder H.J. Wideman, die het in dat zelfde jaar gedeeltelijk geschikt maakte voor bewoning. Wideman bleef hier wonen en werken tot en met het dj

1942. Een grossier in meubelen A.J.W. Bongers, kocht het en was gedurende twee jaar eigenaar en gebruiker. Hij was het die zich later vestigde als stoelenfabrikant in een pand aan de Stationsweg, dicht bij het station. Bongers verkocht dit vroegere koets-

Dit koetshuis bevindt zich aan de Doetinchemse zijde, schuin achter De Roode Leeuw. Eigenaar G.B. ter Leuke van De Roode Leeuw had het in het dj 1876 gekocht van zijn buurman en koopman Everhard. Gesinus Aalbers. In het dj 1886 liet de weduwe Ter Leuke-van Rossum hieraan nog een verbouwing uitvoeren. Foto eigen collectie

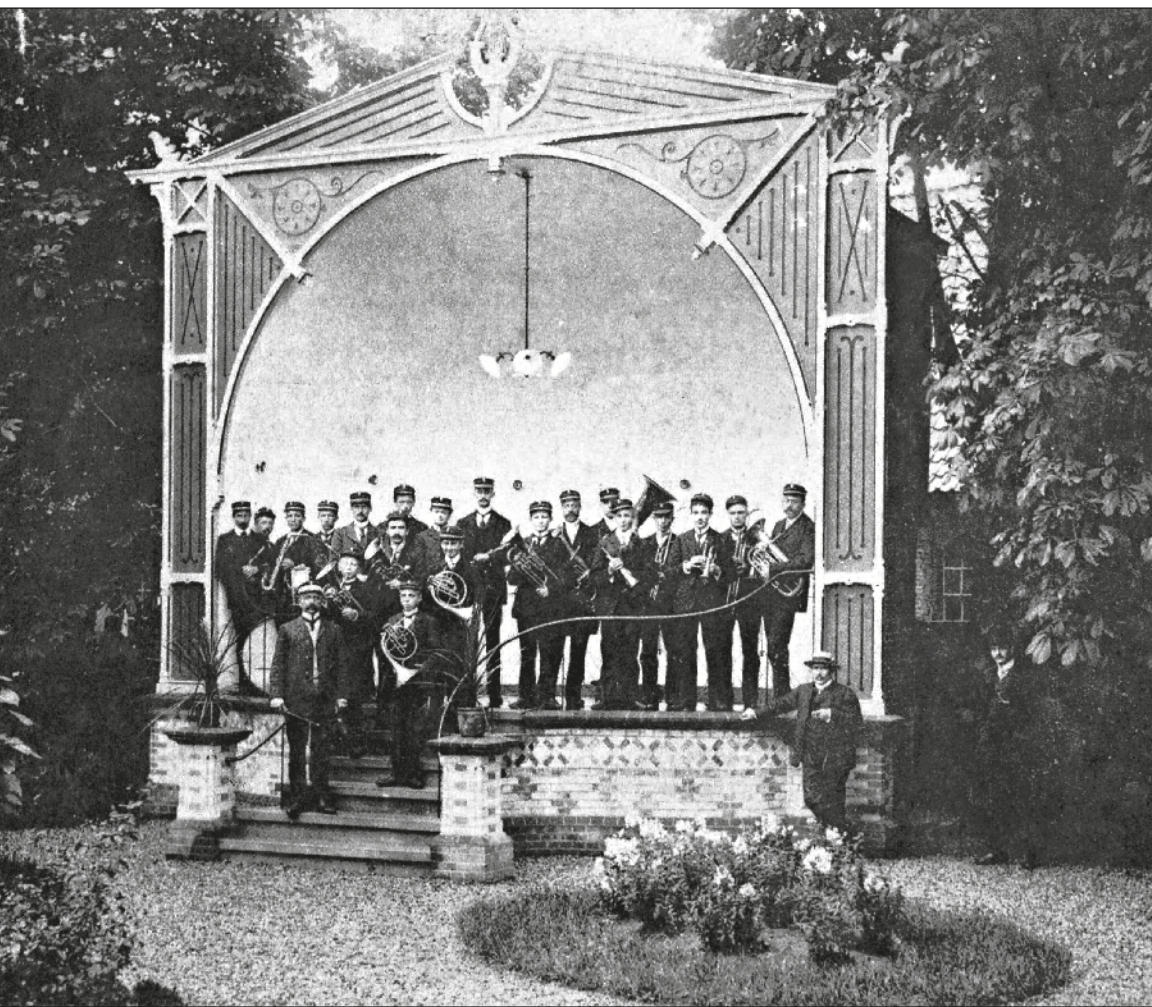

De detailtekening uit het kadaster na 1928; links met nr. 1009 de Rijksweg naar boven gaand richting Doetinchem. Zeer waarschijnlijk gebouwd door J.A.J. Gleis. Als we op deze foto de muziekkoepel goed bekijken ontdekken we inderdaad de aparte vorm, zoals weergegeven op de tekening hiernaast links.

huis weer aan E.B. van Uum, landbouwer uit 's Heerenberg. Eigenaar en gebruiker Van Uum, besloot na 11 jaar in het dj 1955 het koetshuis weer van de hand te doen aan Hendrik Jan van Dam, de voerman en kolenhandelaar uit Terborg. Tot 1914 heeft weduwe Maria Cornelia ter Leuke-van

Kantoor met wachtgelegenheid eigenaar geworden was de Geldersche Tramwegen door aankoop van hotelier Johannes A.J. Gleis in het dj 1934. In het dj 1962 werd het verkocht aan Ministerie van Verkeer en Waterstaat, zij namen het op in de rijksstraatweg van Terborg naar Silvolde. Een deel vinden we nu terug als ruim bemeten parkeergelegenheid bij De Roode Leeuw.

Rossum het hotel De Roode Leeuw beheerd totdat zij besloot het geheel te verkopen aan opvolger Johannes Antonius Joseph Gleis. Wel behield de verkoopster met haar kinderen het recht van gebruik en bewoning van de woning, die zich bevond aan de zuidzijde (Silvoldse zijde) van De Roode Leeuw. Een klein gedeelte hiervan werd in dj 1934 nog eigendom van de Geldersche Tramwegen voor de bouw van een kantoor en wachtgelegenheid voor de reizigers. In het dj 1923 liet de nieuwe eigenaar, Gleis van De Roode Leeuw, de

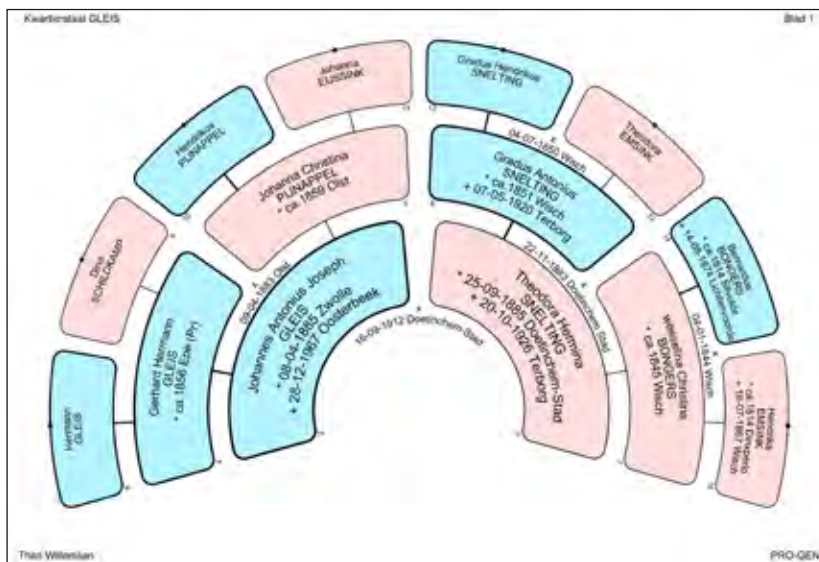
paardenstalling 'de Roskam' afbreken. Door de opkomst van de stoomtram was stalling voor paarden nagenoeg overbodig geworden. Al vóór 1915 was de postkoets gestopt met de dagelijkse rit van Dinxperlo naar Terborg en evenzo het vervoer van Terborg naar Doesburg. Dus een plek om de paarden te verversen werd hierdoor als vanzelf overbodig.

Door raadpleging van de bevolkingsregisters wordt duidelijk dat Gradus Antonius Snelting, de schoonvader van Johannes Antonius Josephus Gleis, al op 10 novem-

Linker pagina:

Rond of na het dj 1928 werd bij De Roode Leeuw, aan de Doetinchemse zijde, een muziekkoepel gebouwd. Het precieze tijdstip van de bouw werd in het kadaster niet vermeld. Wel laat de kadastertekening van na 1928 zien waar dit bouwsel met zijn bijzondere vorm was geplaatst. Het verdwijnen van deze muziekkoepel werd in het kadaster eveneens niet opgetekend. Dit zal gebeurd zijn rond of na 1955. In het dj 1903 was tegenover De Roode Leeuw, door Alexander Bruijl-Traanboer de toenmalige koffiehuis-houder in de Poort, nu de Chinees, ook al eens een muziektent of koepel gebouwd. Deze werd na drie jaar weer afgebroken. Deze bevond zich op de plaats waar Hollmann aanvankelijk zijn ijs en patat verkocht en tijdens de Terborgse Kermis had de luchtschommel er zijn vaste plaatsje.

Johannes Antonius Joseph Gleis en Theodora Hermina Snelting werden de nieuwe hotelhouder op De Roode Leeuw. Zijn naam verdraagt zijn Duitse afkomst. Zijn vader was geboren in Epe in de gemeente Gronau. Zijn vrouw was in Doetinchem-Stad geboren.

ber 1873 in dienst was bij De Roode Leeuw in Terborg, terwijl zijn schoonmoeder logementhoudster was in Doetinchem-Stad. De voorouders van J.A.J. Gleis (*1885) waren ook al twee generaties logementhouder, banketbakker en koffiehuisshouder. Dit echtpaar kwam dus op 15 juni 1914 niet

onvoorbereid naar De Roode Leeuw in Terborg. Een broer van J.A.J. Gleis was in Aalten al een slagerij begonnen. We treffen deze goed functionerende slagerij er nu nog aan. Hotel De Roode Leeuw, vaak aangeduid als Hotel Gleis, stond in en rond Terborg ook heel goed bekend. Mevrouw

Een aansichtkaart uit 1937 met links de twee jaar te voren aangebouwde serre. Voor de broers Christiaan en Willem Reussink was dit hun eerste grote opdracht die zij uitvoerden. Van architect Rudolf van Wezel was het ontwerp.

Gleis-Snelting is overleden in 1926 zij werd slechts 41 jaar oud. De weduwnaar hertrouwde met Maria Anna Christina Gerarda Wanders (*1887) geboren in Arnhem. Het echtpaar Gleis-Snelting bleef kinderloos, zodat opvolging binnen deze familie uitbleef.

In 1935 besloot hotelier Gleis nog een flinke uitbreiding te doen in De Roode Leeuw door aan de noordzijde een niet al te kleine serre te laten aanbouwen. Het was architect Rudolf van Wezel die hiervoor het ontwerp maakte en de broers Christiaan en Willem Reussink, die pas het timmerbedrijf van hun vader hadden overgenomen, bouwden deze opdracht tot een goed einde. Het was hun eerste grote klus. Nadat de bouw was voltooid en zij de kosten en opbrengsten hadden vergeleken, bleek dat er niet zo'n al te groot bedrag was overgebleven. Wel hadden zij met deze opdracht in Terborg hun visitekaartje afgegeven. Zij zouden nog vele verbouwingen in Terborg voor hun rekening nemen. Op 21 juni 1938 besloten J.A.J. Gleis en zijn tweede echtgenote te stoppen met De Roode Leeuw in Terborg. Zij verhuisden naar Nijmegen om daar zeer waarschijnlijk van hun welverdiende rust te genieten. Het was F.G.W. Schmidt die dit goed lopende hotel De Roode Leeuw overnam van Gleis en het gedurende de komende vijftien jaar, voortvarend exploiteerde tot het dj 1954. In dat jaar verkocht Frederik Gerhard

Arthur Guido Von Herzbergen heeft het hotel in het dj 1964 verkocht aan het fabrikantenduo Stef Kaak en Willem van de Plaat, terwijl Von Herzbergen nog enige tijd de beheerder bleef. In het dj 1977 trok Willem van der Plaat zich als eigenaar terug. Nadat von Herzbergen aan zijn pensioen toe was, verhuurde Stef Kaak De Roode Leeuw aan diverse vakkundige hoteliers. Zo werd de familie Kaak tenslotte de enige eigenaar van dit zo markante punt van en 'voor' Terborg.

Wilhelm Schmidt het hotel met een ruim bemeten erf van 1866 m² aan zijn opvolger Arthur Guido von Herzbergen. Een bouwterrein aan de zuidzijde van het hotel waar de weduwe van Rossum en haar kinderen recht van bewoning hadden gehad, werd niet mee verkocht door de stoppende F.G.W. Schmidt. Pas in het dj 1964 verkocht de heer Schmidt dit bouwperceel met een grootte van 773 m² aan G.J. ten Have jr. (*1896). Het was architect Schmeink die het ontwerp tekende voor het te bouwen huis Silvoldseweg 1. Metselaar Johan Hakvoort uit Ulft was verantwoordelijk voor de uitvoering van deze opdracht. Zoon Jan ten Have nam op 26 november 1976 deze bungalow van zijn ouders over en enkele jaren

de eerste directeur van de Coöp. Zuivelfabriek "De Eendracht" te Silvolde

DRANKEN		DIVERSEN	
Koffie per kop	f 0.40	Soep van de dag per kop	f 0.60
Koffie met slagroom, per kop	- 0.50	per portie	f 1.—
Thee per kop	- 0.35	Aspergessoep per kop	- 0.75
Thee per servies	- 0.60	per portie	- 1.25
Thee complet	- 1.25	Champignonsoep per kop	- 0.75
Melk per glas	- 0.25	per portie	- 1.25
Chocolademelk per kop	- 0.40	Kippensoep per kop	- 0.75
Chocomelk per fles	- 0.50	per portie	- 1.25
Limonade per glas	- 0.40	Twee croquetten met brood	- 1.50
Limonadegazeuse per fles	- 0.45	Twee knakworstjes met brood	- 1.25
Vruchtenlimonade per fles	- 0.50	Broodje ham, roastbief, varkensvlees, kalbvees	- 0.75
Hero Limonades	- 0.55	Balletje gehakt met brood	- 1.50
Coca-cola per fles	- 0.40	Broodje kaas	- 0.60
Appelsap per fles	- 0.50	Huzarensalade, brood en boter	- 2.25
Tonicwater	- 0.50	Haringsalade, brood en boter	- 2.—
Victoriawater per fles	- 0.60	Russische eieren, brood en boter	- 2.50
Tomatensap	- 0.75	Portie gerookte paling	- 2.50
Bier	- 0.50	Schelvislever met toast	- 1.—
Italiaanse Vermouth per glas	- 1.—	Sardines, brood en boter	- 2.—
Sherry Dry	- 1.—	Biefstuk Tartare met brood en boter	- 2.50
Rode en Witte Port	- 1.—	Biefstuk met brood	- 2.45
Madeira, Malaga	- 1.—	Twee spiegeleieren met brood	- 1.25
Dubonnet	- 1.—	Uitsmijter ham of roastbief	- 2.—
Jonge Jenever	- 0.45	Pannekoek met spek	- 1.25
Oude Jenever (35 procent)	- 0.50	Pannekoek met suiker	- 1.—
Oude Jenever (38 procent)	- 0.55	Omelette ham	- 2.25
Bessenjenever Coeberg	- 0.50	Omelette champignons	- 2.50
Tip van Bootz	- 0.50	Omelet met suiker	- 2.—
Advocaat met slagroom	- 1.—	Uitgebreide koffietafel	- 3.—
Hollandse Likuren Bols	- 1.—	Vanille Ijs	- 0.75
Gin en Tonic	- 1.25	Vanille Ijs met slagroom	- 1.—
Amer. Picon	- 1.25		
Grand Marnier „Cordon Rouge“	- 2.—		
Cherry Brandy Marnier Lapostolle	- 2.—		
Bénédictine D.O.M.	- 2.—		
Chartreuse	- 2.—		
Gointreau Triple Sec	- 2.—		
Crème de Kirsch	- 2.—		
Kirschwasser	- 2.—		
Pernod	- 2.—		

Het gebruikelijke bedieningsgeld is 15%
Tijdens Muziek- en dansen, de prijzen met 10 ct. verhoogd

later werd Stef Kaak de eigenaar. We kennen het nu als de woning van Ben Kaak met zijn gezin op het adres Silvoldseweg 1. Niet te verwarren met het verder naar achteren gebouwde huis St. Jorisplein 16, welk huis werd bewoond door vader Stef tot aan zijn dood in 1909.

Een herinnering uit de tijd toen von Herzberg de eigenaar was van De Roode Leeuw. Dat waren, voor nu, milde prijsjes.

Bronnen:

- Frans Winkels † 1914, historie Roode Leeuw vóór 1800
- Kadastrale Atlas Wisch gebruik van de minuut plans
- ECAL D'chem gegevens kadastrale gemeente Wisch
- ECAL D'chem genealogische gegevens uit beschikbare DTB's
- ECAL D'chem Bevolkingsregister Wisch, Gendringen en Doetinchem
- ECAL D'chem notariële aktes
- Pro-Gen programma voor de verwerking genealogische gegevens
- Archief architecten Ovink D'chem ontwerptekeningen Roode Leeuw
- Wisch en zijn bewoners enkele afbeeldingen
- Collectie Jan Veldhorst diverse afbeeldingen van aanzichten

Voor de oprichting van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'De Eendracht' in Silvolde werden op 8 mei 1905 de statuten getekend door 62 landbouwers. De bouw van het fabriekje kon

beginnen en de eerste melk werd verwerkt op 2 januari 1906. Thomas Mulder was de eerste directeur. Hij werd benoemd, 22 jaar oud, op 1 december 1905 en vertrok weer op 1 april 1907. Hij werd opgevolgd door Johannes Miedema. Het verhaal van de sollicitatie van Thomas, zijn benoeming en zijn vertrek en de relatie met Miedema is door Thomas vastgelegd in zijn memoires. Deze memoires schreef Thomas Mulder rond 1950, toen hij ruim 75 jaar was.

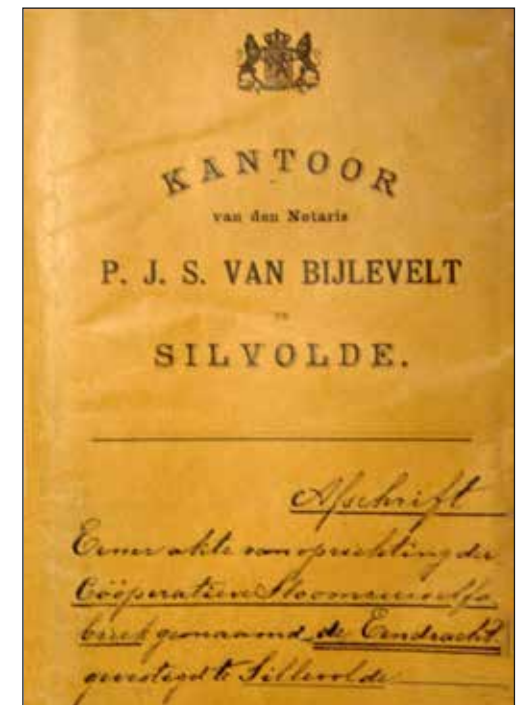
Thomas Mulder (geb. 11-05-1883, overl. 06-02-1955)

Thomas was het achtste kind uit een katholiek gezin van 12 kinderen, waarvan er vijf kloosterling zouden worden. Zijn ouders waren: Harmen Mulder, geboren op 1846-08-07 te Witmarsum (enige zoon van Hendrik Harmens Mulder en Siebregje Willems Asma) en Siebrigje Overmeer geboren 1849-07-18 te Makkum (dochter van Hielke Thomas Overmeer en Agatha Terwisscha van Schellinga). Zij huwden op 27 mei 1872 te Wijnbriteradeel en woonde de eerste jaren op de boerderij van grootouders Hendrik Harmens Mulder in Littenserburen onder Wommels. In 1876 kocht zijn vader een café in Bolsward aan de Harlingerstraat 'Het wapen van Wonseradeel'. Daar is Thomas geboren. In 1891 heeft Harmen Mulder het café verkocht aan H.T van de Vleugel, op het terrein werden onder andere pakhuizen van Hollandia kaasfabrieken gebouwd. Zijn vader Harmen Mulder werd daarop com-

pagnon van T.S. Dijkstra die een kleine olieslagerij dreef. Ze gingen in de stad wonen.

In 1895 heeft Thomas de lagere school doorlopen en hoewel hij een goed leerling was, besloot hij geen verdere opleiding te volgen en direct met een baantje te beginnen. Thomas gaat direct na lagere school werken bij een dames en heren kledingzaak als jongste bediende. Hij blijft daar drie jaar en stopt met dat werk. Zijn liefde voor het lapjeswerk was niet groot, dit werk is niets voor Thomas. Hij volgde in die tijd aan de Franse avondschoon lessen Frans, waaraan hij veel plezier beleefde. Vanaf begin 1899 was Thomas enige maanden thuis.

Detail van omslag van de akte oprichting van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek 'de Eendracht' te Silvolde op 8 mei 1905.

In 1894 was zijn broer Siebrandus (geboren 14-07-76) vertrokken naar Beek en Donk om als volontair te gaan werken bij boterhandelaar Andries Brandsma. Via deze relatie is waarschijnlijk contact gelegd met H.(Hendrik) M. Brandsma, die directeur was van de stoomzuivelfabriek 'De Eendracht' te Steenwijkerwold. Door zijn vader werd geregeld dat Thomas als volontair kon gaan werken op de stoomzuivelfabriek te Steenwijkerwold, waar Johannes Miedema uit Greonterp was benoemd als assistent directeur.

Thomas in Steenwijkerwold

Johannes Miedema (geboren 23-05-1876 en overleden 19-07-1954) heeft zijn tweejarige opleiding aan de Rijkslandbouwwinterschool te Leeuwarden in 1899 met succes, onder het predicaat 'goed', afgerond. Zijn stageperiode heeft hij vervuld aan de stoomzuivelfabriek te Irnsum, waar de latere zuivelconsulent H.B. Hylkema in Gelderland de zuiveldirecteur was. Per 1 mei 1899 volgt zijn benoeming tot assistent directeur aan de stoomzuivelfabriek 'De Eendracht' te Steenwijkerwold.

— Tot assistent aan de coöperatieve stoomzuivelfabriek „de Eendracht“ te Steenwijkerwold is benoemd de heer Joh. Miedema te Ondega gem. Wijmbritseradeel.

Benoeming van Johannes Miedema te Steenwijkerwold (Weekblad voor Zuivel en Handel 5e jrg. (7) 15 mei 1899)

Thomas gaat als 16-jarige, op verzoek van de vader, mee met Johannes Miedema naar Steenwijkerwold om daar te werken als volontair op de stoomzuivelfabriek, om het vak van zuivelbereiding te leren. Johannes Miedema is zijn 'toezienend voogd'. Per trein naar Steenwijk en te voet verder naar Thij, waar de fabriek stond en de heer Brandsma woonde. Johannes Miedema werd ingewerkt door zijn voorganger Jan Y. Galema.

Na deze inwerkperiode vertrok Jan Galama in september naar Dongen.

Na het vertrek van Galama werd het werk voor hem aantrekkelijker. Hij werkte toen direct samen met Miedema. Bij het begin moest f.3,- per week leer- en kostgeld worden betaald. Na vertrek van Galama was kost en inwoning gratis en werd al spoedig f.3,- per week gegeven boven kost en inwoning. Aan de fabriek was ook een korenmalen verbonden die 's middags in gebruik was. Deze combinatie, de aandrijving van de karn en korenmolen via een stoommachine, was gebruikelijk om de investering rendabeler te maken.

Johannes Miedema en Thomas Mulder werden dikke vrienden. De fabriek was betrekkelijk primitief ingericht. Hoewel opleiding genoten in Denemarken en Amerika was Brandsma zeer conservatief. De oude Burmeister en Wain centrifuges werden vervangen door Alfa centrifuges, omdat de B&W's tijdens een test in Winterswijk, minder scherp ontroomden.

De komst van de jongste broer van Brandsma, Johannes die als tweede volontair kwam, was een niet welkome verandering. Er was veel ruzie tussen de twee broers en er kwam een onprettige sfeer. Johannes Miedema was verantwoordelijk en er waren herhaaldelijk botsingen. Miedema vertrok toen hij in 1901 werd benoemd tot directeur aan de fabriek van Koopmans te Tubbergen.

— Tot Directeur der Stoom-Zuivelfabriek te Tubbergen is benoemd de heer J. Miedema, thans Volontair aan de Stoom-Zuivelfabriek te Steenwijkerwold.

Benoeming van Johannes Miedema in Tubbergen (Weekblad voor Zuivel en Handel 7e jrg. (1) 2 april 1901)

Thomas werd daarop benoemd tot assistent-directeur te Steenwijkerwold. Hij volgde in Steenwijk de cursus melkonderzoek bij H.B. Hylkema, zuivelconsulent in Gelderland. Ook volgde hij een cursus Engels. De relatie met Johannes Brandsma verbeterde, totdat er een relatie ontstond met een niet-katholiek meisje.

Na knallende ruzie vertrok Johannes naar huis in Bolsward, maar keerde later terug om het nog eens te proberen. Het liep echter weer mis en hij vertrok weer. Daarna begon voor Thomas een goede tijd. Hij was de rechterhand van H.M. Brandsma; leerde veel, had vrienden en volgde cursus Duits. Nazomer 1902 komt Piet Rooswinkel als volontair; hij is zoon van de oudste zus van Brandsma uit Leeuwarden. Eind februari 1903 wordt Thomas opgeroepen voor militaire dienst en volgt afscheid van de zuivelfabriek.

Hij ging begin maart voor één dag naar Leeuwarden; er was vooralsnog geen plaats in de kazerne vanwege mobilisatie in verband met de spoorwegstaking. Om de tijd in te vullen deed hij in tussentijd enig administratief werk in Bolsward.

Pas op 12 mei 1903 kwam Thomas in werkelijke dienst in Leeuwarden. Maart 1904 ging Thomas met groot verlof, in 1905 en 1908 volgden herhalingsoefeningen. Tijdens zijn dienstdienst had Thomas het abonnement op 'het weekblad voor zuivel' aangehouden vanwege de advertenties. Hij solliciteerde op twee advertenties; de vacature voor assistent aan de zuivelfabriek te Wapenveld en als controleur in Witmarsum.

Terug in de zuivel

Per 1 april 1904 werd met een proeftijd van één maand de functie aanvaard in Wapenveld. De fabriek, een N.V., maakte boter en zuigelingenmelk. G. Koker was president-commissaris. De directeur, de heer

J. Steenhuizen, was arrogant en vaak weg. In de omgeving was een katholieke kerk op een afstand van 2 uur gaans. De betrekking werd, mede op advies van zijn broer Siebrandus, boterhandelaar bij Lonsdale en Thomson Ltd. Manchester op het kantoor in Harlingen, vóór het einde van zijn proeftijd opgezegd.

Daarna werd de functie in Witmarsum aangenomen. Deze functie beviel niet en was erg saai en had weinig uitdaging. Toen zijn broer werd benoemd tot technisch directeur van de Botermijn van de Noord-Brabantse Zuivelbond te Eindhoven nam hij, na enige tijd, de vacature van zijn broer bij Lonsdale en Thomson Ltd. over en ging weer bij zijn ouders wonen in Bolsward.

Toen de chaos in administratie over was, werd het contract met twee maanden salaris abrupt beëindigd. Men ging verder zonder vertegenwoordiger. Thomas stond op de keien. In Steenwijkerwold was ook geen plek. Toen bleef hij thuis en pakte de studie op. Daarbij leende hij de boeken van zijn neef Sietse Dijkstra, juist begonnen aan de Rijkszuivelschool en die bij zijn ouders woonde.

Op zekere dag kreeg hij de functie weer aangeboden van assistent-directeur in Steenwijkerwold, de vorige was juist ontslagen. Ruim een jaar na zijn vertrek naar militaire dienst, eind 1904, was hij weer terug in Steenwijkerwold. Hij trof een bekende situatie aan en kon direct aan de slag. Toch besloot hij uit te kijken naar een nieuwe functie met een nieuwe uitdaging. Eind 1905 besloot hij te solliciteren op de advertentie voor de vacature van directeur voor de nieuw op te richten Coöperatieve Zuivelfabriek te Silvolde.

Op 16 oktober 1905 kreeg hij, op het priesterfeest van zijn broer, een telegram met het bericht dat hij werd verwacht op woensdag 18 oktober 1905 in Silvolde om zich te presenteren aan het bestuur.

Stoomzuivelfabriek te Silvolde is het volgende vijftal opgemaakt. J. Miedema te Tubbergen, H. Westra te Birdaard, F. S. de Boer te Kootstertille, D. Veldstra te Zevenaar en F. Mulder te Steenwijkerwold.

De vijf kandidaten voor de functie van directeur voor de nieuwe zuivelfabriek de Eendracht te Silvolde (Weekblad voor Zuivel en Handel 11e jrg. (30) 24 oktober 1905

Zijn beschrijving in zijn memoires over zijn sollicitatie en zijn verblijf van 16 maanden in Silvolde als directeur zijn zo sprekend dat het beter is Thomas zelf aan het woord te laten. Zijn ontmoeting met zijn vriend Johannes Miedema en later diens opvolger zijn zeer treffend beschreven.

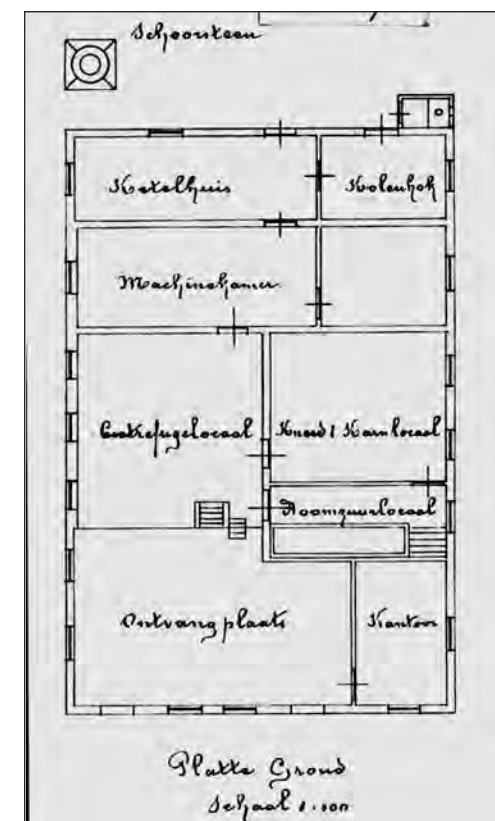
De sollicitatie in de Geldersche Achterhoek

Toen ik na een lange reis in Dieren overstapte in de stoomtram van de Gelderse Tramweg Maatschappij, die een slakken-gang ging door het mooie land van IJssel en Bosch, zag ik in mijn verbeelding in elke jonge man die in een tram zat of ergens instapte een mededinger naar de betrekking waarvoor ik op reis was gegaan. Nu ging ik mijn kans afmeten naast die van mijn concurrenten! Welke opleiding zou deze jonge man hebben gehad? Hij lijkt nogal intelligent en iets ouder dan ik ben. Allicht zal hij meer ervaring hebben en misschien heeft hij nu al een verantwoordelijke positie. Die andere, schuin tegenover mij, schijnt mij van mijn leeftijd te zijn. Deze vrees ik niet zozeer. Zijn uiterlijk is niet erg innemend. Een beetje lompe in zijn bewegingen en hij kijkt brutaal rond, zijn medereizigers beglurend. Neen, als deze twee werkelijk ook kandidaten zijn, geef ik die andere mijnheer de beste kans van ons drieën. In Doetinchem komen nog een paar heren binnen. Neen, die zijn me dunkt me te oud om te solliciteren naar een directeurs-functie aan een nieuwe fabriek die klein

begint! Hoe weet ik dat? Het kan toch ook wel een groot opgezette fabriek zijn? Als dat zo is, durf ik dan die betrekking wel aan? Ik ben nog pas 22 jaar en welke ervaring heb ik eigenlijk? Zo gaan mijn gedachten, hopen, twijfelend, en ik zie in al mijn gepeins niet eens door welke prachtige natuur de tram ons voert. In Terborg stopt de tram weer. Ik word wakker uit mijn droom en ... Kijk, daar stappen verschillende heeren uit. Die zijn dus geen sollicitanten. Ook die brutaal uitzierende moet hier zijn tocht afbreken. Maar die intelligente jonge man reist verder. Die zal zeker ook naar Silvolde gaan. Daar ontdek ik plotseling de mooie natuur. Terborg lijkt mij een aardig welvarend dorp. Een flink hotel is waar de tram blijft staan. Nu gaat hij weer verder. De conducteur zegt tegen mij: "Nu krijgen we Sillevoldt, mijnheer, maar ik zal wel waarschuwen."

Ik begin nu wat zenuwachtig en onrustig te worden. Ik vraag: "hoe ver ligt Silvolde nog van Terborg conducteur?" "O, 't is maar een klein eindje mijnheer, 10 minuten ongeveer!" Dus nog maar eventjes en dan ben ik op de plaats van bestemming. Zou het een groot dorp zijn? Zou ik worden afgehaald? Neen, natuurlijk niet, niemand weet immers hoe laat ik kom! Daar rijden we al enige huizen voorbij. Ik zie dichtbij twee kerktorens. Welke zou de Katholieke Kerk zijn? O, die slanke, ik zie het kruis op de mooie toren. Die andere is een echte oude van middeleeuwse bouwtrant. Dat zal dus de Hervormde Kerk zijn! Kijk, wat een flinke houtzaak! Het schijnt een flink dorp te zijn. Daar zitten we midden in 't dorp, een flink plein zie ik en ... Plotseling gaan de remmen en staat de tram stil, vlak bij een aardig hotel. Eindelijk riep de conducteur (ik kan mij die man nog heel goed in mijn herinnering terugroepen): "Sillevoldt, Sillevoldt" en hij gaf mij een teken om uit te stappen. Tot mijn grote verbazing echter

was ik de enige passagier die uitstapte en mijn vermeende mededingers bleven zitten. Ik had dus blijkbaar geen concurrenten, althans dezen waren niet met dezelfde tram gereisd. In het restaurant Hotel Kaak, waar de tram stopte, gebruikte ik eerst een kopje koffie en informeerde daar naar de weg die mij naar de boerderij van de heer G.B. Verheijen, die secretaris van de Coöperatie was, leidde. Die weg ging langs de fabriek, die nog in aanbouw was.

Plattegrond van de nieuwe fabriek, 1905

Na enige malen onderweg gevraagd te hebben, kwam ik aan de bedoelde boerderij in de Kroezenhoek. Vol verwachting klopte mijn hart, maar ik ging dapper het erf op, waar tegen de muur van de boerderij een keurige fiets stond, die kennelijk toebehoorde aan een of ander bezoeker, want een

koffertje was op de bagagedrager gebonden. Dus toch nog een sollicitant?

Ik opende de deur (een bel vond ik niet) en niet spreekwoordelijk, maar in werkelijkheid kwam ik met de deur in huis. De boerderijen zijn daar van geheel andere constructie en bouw als in Friesland en Overijssel en hebben geen gang die naar de kamers leidt, doch stapt zoo van buiten naar binnen in een kamer. Ik riep het gebruikelijke 'volk'. Een juffrouw, meer een boerin, verscheen, die vermoedelijk de vrouw wel zou zijn van de heer Verheijen. Ik vroeg of ik terecht was bij den secretaris van de nieuwe fabriek en tegelijkertijd ging van een zijkamertje de deur open en zag daar twee mannen. De een was een keurig uitzierende boer van middelbare leeftijd, en de andere heer ... in wien ik direct herkende ... Mijn vriend Joh. Miedema uit Tubbergen. Ik overzag onmiddellijk de situatie en begreep dat mijn kans van slagen tot een minimum was gedaald. Ik begroette mijn vriend en maakte kennis met de heer Verheijen. Deze verzocht mij even in de andere kamer te willen wachten totdat hij en mijn vriend afgesproken waren.

Na een kwartiertje werd ik in dat kamertje toegelaten en vertrok Miedema vandaar naar een ander bestuurslid. Wij spraken af dat wij elkaar in hotel 'Kaak' zouden treffen waar 's middags een vergadering van Bestuur met Commissarissen zou worden gehouden en waarbij wij werden verwacht. Ik bleef een poosje met den heer Verheijen praten over mijn opleiding, over mijn vriendschap met Miedema, waarna ook ik op advies van Verheijen nog bij een paar andere bestuursleden een bezoek bracht en waar ik telkens Miedema weer aantrof. De heer Bongers, een bestuurslid, liep met me mee naar de fabriek om eens een kijkje te nemen. Zodra ik binnen de deur was, kwam een metselaar op mij af, nam enige spaanders van de grond en wreef over mijn schoenen. Ik begreep niets van deze

Hotel Kaak, het tramstation waar Thomas uitstapte voor zijn sollicitatie en de locatie waar de sollicitatiegesprekken plaats vond.

manoeuvre, doch lette daarop verder niet. Nadat ik met de heer Bongers alle lokalen was doorgelopen en wij weer op weg waren, riepen de metselaars en arbeiders ons iets na, wat ik echter niet verstond.

Veel later, toen ik reeds in Silvolde woonde, kwam dit geval nog eens ter sprake bij de fam. Bongers, tijdens een bezoek dat ik hen bracht. Men lichtte mij in dat het in die streken de gewoonte was, als iemand een in aanbouw zijnd huis of fabriek binnen de muren kwam dat hem de voeten 'gewist' werden en dan behoorde de bezoeker te tracteren. Toen ik dat echter niet had gedaan riepen de arbeiders mij na: "Dèn wordt ut niet", waarmee ze bedoelden dat ik niet als Directeur van de fabriek zou worden benoemd, want zij begrepen wel dat ik daar als sollicitant kwam.

Terwijl ik in de aanbouw rondliep zag ik tot mijn verwondering plotseling een man die daar aan 't werk was, die ik kende. Het was een Bolswarder jonge man die als opperman daar werkte. Hij was bij ons jongens de wel bekende 'Herke Luus', die deze schone naam in Bolsward droeg. Zijn familienaam was: 'van der Zee' en zijn moeder stond bij

ons bekend onder de naam: 'Anna Tosk', die zij genoot vanwege haar mismaakte mond, ten gevolge waarvan een paar grote tanden geheel in de verkeerde richting buiten de mond staken.

Na deze afdwaling in mijn verhaal, keer ik weer naar de heer Bongers terug! Hij nam buiten de fabriek afscheid van me "tot vanmiddag op de vergadering"!

In het hotel Kaak zat mijn vriend Miedema reeds op mij te wachten. We bespraken onze kansen en indrukken, over fabriek en bestuursleden. Inmiddels versterkten wij ons met een warm maal op bescheiden wijze, want wij hadden beiden van dat gesjouw en gepraat wel trek.

's Middags 4 uur begon de vergadering. Miedema werd het eerst voor de "balie" geroepen. Na een half uurtje in een ietwat zenuwachtige spanning te hebben gewacht, kwam hij weer bij mij terug, waarna ik werd uitgenodigd met de heeren te komen praten. Na een kennismaking en handdrukken werd mij door de Heren naar mijn opleiding gevraagd en verschillende andere vragen gesteld. Het slot was dat ik wel nader bericht zou ontvangen. Miedema en ik besloten om samen naar Lichtenvoorde te fietsen om een bezoek aan den heer Leo Ketelaar te brengen, die beheerder was van de Coöp. Zuivelfabriek.

Ik huurde in Silvolde een rijwiel. Miedema had zijn eigen 'karretje' bij zich. De zaken en kansen nog eens besprekend, deelde ik hem mijn mening mede, dat zijn kans groter was dan de mijne. Hij stelde mij echter gerust met de belofte dat, indien hij zou worden benoemd, hij ervoor zou zorgen dat ik zijn betrekking in Tubbergen zou overnemen. Evenwel was hij er nog niet zeker van, als hij zou worden benoemd, deze zou aannemen. Hij verwachtte dat zijn tegenwoordige patroon, de heer Koopmans, zijn positie zodanig zou verbeteren, dat hij Silvolde niet zou accepteren. In dat geval zou hij mijn kans in Silvolde ondersteunen bij het bestuur. Wij reden en kwamen in Lichtenvoorde en brachten den avond gezellig door bij de heer Ketelaar. Wij logeerden in hotel Westerman waar wij nog lang hebben 'geboomd' over onze belevenissen toen wij samen in Steenwijkerwold woonden. Den volgenden morgen namen wij afscheid van elkaar. Miedema ging via Groenlo noordwaarts en ik keerde naar Silvolde terug om mijn gehuurde fiets terug te brengen. Het is een mooie Octoberdag.

De bomen zijn nog volop in blad. Nu ik in mijn ééntje rijd door de heerlijke Gelderse Achterhoek gaat alles nog eens weer als een revue door mijn brein. Ook het mooie Priesterfeest van Antonij. De Plechtigheid in de kerk, de druk bezochte receptie bij buurvrouw Görtz op de bovenzaal. Vooral het avondfeest was aardig. De wijsjes van de voordachten dreunen nog in mijn hoofd. Nu in de prachtlanen van dit hoekje Nederland, zing ik telkens dat refrein van een der voordrachten, door een vijftal meisjes ten beste gegeven:

*"Nederland, ons Vaderland
Geen land op deez aard
Dat U evenaart
Voor U staan we eenwig pal
Neêrlan, Neêrlan boven al" !*

De melodie laat me niet los! Ja, Nederland, wat ben je mooi met je Gelderse Achterhoek! Inderdaad Neêrlan bovenal! Tussen al mijn gepeins door, over Silvolde, over Tubbergen, over Miedema, al maar door dringt naar buiten "Nederland ons Vaderland ... ! Vóór dat ik er erg in heb, rijd ik door Varsseveld, langs de boterfabriek. Nu nog zijn de boeren van Silvolde bij deze fabriek aangesloten. Nog enige maanden zal deze fabriek de melk van de 'Silvoldse koeien' verwerken en dan daarna heeft Silvolde zijn eigen boterfabriek. Die zal niet zo groot zijn als deze van Varsseveld. Het is een flinke fabriek. Hoe heet die directeur ook weer, vertelde Verheijen? Een bekende Friese naam! O. ja, Westendorp! Zou hij een Fries zijn? Zou ik ooit met hem kennis maken? ... Och ik denk het niet... ! Miedema ... ! Hij zal de betrekking wel krijgen! Enfin, wij zullen de tijd afwachten! Weer peddel ik verder en na een half uurtje, altijd maar neuriënd: "Neêrlan, Neêrlan bovenal", zie ik door de bomen heen de toren van Silvolde!

Nu al? Wat zal het hier in de zomer fijn zijn een fietstocht te maken! Zal ik dat meemaken? .... Daar kom ik weer op de grote weg, waarlangs ook de tram naar Dieren rijdt. Ik sla links af en ben dan al gauw in het dorp en breng mijn fiets weer terug in de rijwielzaak naast hotel 'Kaak'. Daar informeer ik hoe laat de tram naar Dieren komt. "U zult nog een uur moeten wachten, mijnheer", zegt de juffrouw die mij helpt. Eerst ga ik een kopje koffie kopen bij Kaak en dan wandel ik een eindje door het dorp.

Ik maak een vergelijking en geloof dat het veel op Witmarsum gelijkt. Er schijnt nog al handel te zijn. Een flinke kerk die op een heuvel gebouwd is. Daarachter ligt een klooster. "Daar wonen de Zusters" zegt een vrouw tegen mij, "en daar gaan meisjes van buiten naar school!"

Ik begrijp dat het een pensionaat is. Ik zie dat men met een grote verbouwing bezig is. Er komt nog een nieuwe vleugel bij, geloof ik. Uit de pastorie naast de kerk, komt een pastoor, die naar de kerk gaat. Hij kijkt nogal grommig, maar beantwoordt mijn groet toch joviaal met handgebaar ... ! Maar kom, 't wordt mijn tijd voor de tram en 't duurt niet lang of ik hoor de fluit al in de verte ...

Bij mijn thuiskomst op 't Thij vond ik mijnheer Brandsma zéér belangstellend naar mijn wedervaren. Een paar dagen later ontving ik echter uit Silvolde een brief, waarin mij werd meegedeeld, dat tot Directeur was benoemd, de heer J. Miedema uit Tubbergen. Ik zond aan Miedema een telegram van gelukwens bij zijn benoeming. Twee dagen later schreef Miedema mij dat hij evenwel de benoeming niet had aangenomen, omdat zijn positie bij fam. Koopmans belangrijk was verbeterd. Hij had mij bij het Bestuur in Silvolde ten zeerste aanbevolen.

Mijn hoop begon opnieuw op te leven en de spanning te stijgen. Zou ik nu toch weer een betere kans krijgen nu mijn sterkste partner van het veld was verdwenen? Of zal het bestuur wellicht no. 3 van de voordracht nader onder de loep nemen? Of misschien een der andere sollicitanten? Gelukkig werden mijn mijmeringen onderbroken door een schrijven van het bestuur te Silvolde, waarin mij de situatie werd meegedeeld en gevraagd of ik mijn sollicitatie nog wilde handhaven. In dat geval kon ik in de loop der daaropvolgende week een députatie van het Bestuur verwachten om mij in mijn werkkring te bezoeken en een en ander te bespreken. Ik behoefde over mijn standpunt evenwel niet lang na te denken en als reactie op mijn antwoord aan Silvolde stonden op een vóormiddag plotseling een viertal vreemde heeren in de fabriek te Steenwijkerwold, terwijl ik

in mijn wit pakje druk bezig was. Ik herkende de heeren Verheijen en Bongers direct terug en bracht hen op 't kantoor waar ik hen kon voorstellen aan den heer Brandsma. Deze liet mij met de heeren alleen en nadat wij verschillende dingen hadden besproken, vroegen zij een onderhoud met de heer Brandsma. Ik ging weer naar mijn boter terug, terwijl de heren met mijn Directeur bleven praten. Nadat men de Fabriek onder mijn leiding even waren doorgelopen en mij verschillende punten van het bedrijf hadden 'getest', vertrokken de heren weer, mij belovende binnen een paar dagen te zullen berichten, welk besluit hun vergadering had genomen.

Mijn geduld werd gelukkig niet lang op de proef gesteld. Al spoedig bracht de post mij de benoeming als Directeur de Coöp. Zuivelfabriek 'De Eendracht' te Silvolde, met ingang van 1 Dec. 1905. Ik was toen dus 22 jaar en zou nu reeds de leiding krijgen over een fabriek die, klein van opzet, toch later tot een bedrijf van betekenis in de Zuivelwereld zou uitgroeien.

I Deze handgeschreven memoires heb ik september 2004 aangetroffen bij Antonia Alida Mulder (geb. 03-10-1924) dochter van Thomas Mulder. Mevr. Mulder was gehuwd (12-02 1949) met J.A.B. van de Heyden uit Hilversum, werkzaam op Vulcaansoord te Gaaderen). Mevr. Mulder woonde in 2004 in het bejaardencentrum 'De Schuylenburgh' te Silvolde. Ze gaf toestemming de handgeschreven memoires (73 pagina's folioformaat) te kopiëren. De memoires zijn nu in het bedrijfsarchief van de Wasserij Florence in Bolsward.

II Zie Jos M.G. Lankveld "Zuivelfabrieken kwamen en gingen" 2012 p. 167.

III Sietse Dijkstra behoorde bij de eerste 8 studenten die het diploma hebben gekregen van de Zuivelschool Bolsward. Hij werd benoemd als de eerste zuiveldirecteur van de stoomzuivelfabriek 'de Hameland' te Gendringen.

IV De letterlijke tekst uit zijn handgeschreven memoires, p. 37-43.

De luchtwachtoren te Aalten (vervolg VII)

Auteur: J.W. Geesink

Tijdens de twee gesprekjes die ik had met de heer H.J. Prinzen, de laatste KLD-commandant van Aalten, vertelde hij, dat er bij zijn zoon W. Prinzen nog materiaal lag uit de KLD-periode. Daarop bezocht ik de genoemde zoon om daarover te spreken. Niet lang daarna overleed zijn vader. Daardoor kreeg het een en ander geen vervolg.

Half oktober 2014 nam mijn zoon Gerard in overleg met mij contact op met de heer W. Prinzen om te informeren naar wat er eventueel bewaard was gebleven. En dat was niet onbelangrijk! De heer Prinzen gaf toestemming tot publicatie. Hier volgt een overzicht.

1. Boven: Brief over toelating tot het een vrijwillige verbintenis aangaan bij het Korps Luchtwachtdienst.

2. Onder: Akte van Verbintenis Nationale Reserve, voorzijde.

3. Herdenkingstegel ter gelegenheid van het 5-jarig bestaan van de 1e luchtwachtgroep van het KLD (Deventer).

2. Akte van Verbintenis
Nationale Reserve, achterzijde.

5. De Vrijwilligersmedaille Openbare Orde en Veiligheid, op 14 juni 1958 bij Koninklijk Besluit no. 288 ingesteld door koningin Juliana. Deze koninklijke onderscheiding werd toegekend aan hen die aaneensluitend of met een onderbreking van ten hoogste twee maanden gedurende een periode van tien jaren in represieve dienst taken op het terrein van de openbare orde en veiligheid hebben verricht als vrijwilliger (bron: Wikipedia). Op de medaille staan de reeds elders genoemde woorden PATRIAE SERVIRE LIBERTAS.

4. Herdenkingstegel ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de eerste luchtwachtgroep van het KLD (Deventer). Onderaan de leus PATRIAE SERVIRE LIBERTAS (= De vrijheid van het vaderland dienende).

6. Het embleem van het KLD, op houten ondergrond, is al afgebeeld in het Contactorgaan ADW Dec. 2012 ten name van de heer A.G. Kemink.

Het klooster Nazareth onder en boven het maaiveld ¹

Auteur: Hans de Graaf

1. Dit artikel is een bewerking en aanvulling van mijn artikel in Venster, kwartaalblad van de Stichting Oude Gelderse Kerken sept. 2013, blz. 10-16: 'Het verdwenen klooster Schaer'; de recente gegevens zijn erin verwerkt.

In een hoek van de Schaersheide, ten noordwesten van het vestingstadje Bredevoort, lag van 1429 tot ca. 1612 het mannenklooster 'Beatae Mariae in Nazareth', huis van de gelukzalige Maria in Nazareth. In de volksmond en later ook in akten werd het 'Schaer' genoemd. Het behoorde tot de Windesheimse kloostervereniging: De kanunniken van St.-Augustinus van het kapittel van Windesheim. Deze kloostervereniging propageerde een innerlijk geloofsleven in de geest van de Moderne Devotie, waarvan Geert Grote uit Deventer (1340-1384) de stamvader was. Op het hoogtepunt van de beweging waren 102 kloosters aangesloten. Men kan spreken van een West-Europese beweging in de late middeleeuwen, waarin geloof en maatschappij innig met elkaar verbonden waren. Het klooster Nazareth in het bisdom Münster was een uit nood geboren rechtstreekse stichting van het hoofdklooster te Windesheim bij Zwolle. De kanunniken daar moesten hun klooster verlaten wegens een bisschoppelijk conflict in het bisdom Utrecht. Twee kandidaten streden daar om mijter en staf. De paus kondigde een verbod af op kerkelijke diensten, zolang zijn kandidaat niet erkend werd. De tegenkandidaat en zijn aanhangers dwongen de kloosterlingen de diensten te hervatten. Dat nu weigerde men. Prior Willem Vornken en zijn 25 medebroeders trokken op 24 december 1426, bij het kriecken van de dag, weg uit Windesheim.

Via het Fraterhuis St. Hieronymusberg onder Hattem trokken zij naar het klooster

Mariënwald in Frenswegen bij Nordhorn. Toen het voorjaar van 1429 doorzette, aanvaardden de Windesheimers de tocht naar het goed Te Schaer in de Heerlijkheid Bredevoort. Het was door Derck van Lintelo ter beschikking gesteld². Op 31 oktober 1429 kwam de toestemming van de bisschop van Münster om daar een klooster op te richten. De eenvoudige bouw op de hoge rand van de Schaersheide kon beginnen of voortgezet worden. In 1432 konden de vluchtelingen huiswaarts keren, omdat het bisschoppelijke conflict voorlopig opgelost was. Een klein aantal bleef in het huis op de heide achter om met de komst van nieuwelingen een doorstart te kunnen maken.

2 Dumbar, Gerhardi., Analecta seu vetera aliquot scripta inedita, 1, Deventer 1719, blz. 75 e.v.; Busch, Johannes, Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum, Dr. Karl Grube, Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender gebiete, Halle 1886, blz. 143, 144, 566. In navolging hiervan Pontanus, Johannes I., Historiae Gelricae, libri I, Hardervici 1639, blz 439; Slichtenhorst van, Arend, Geldersse Geschiedenissen uit de Latijnse werken van J.I. Pontanus 'Alle de XIV boeken van de Geldersse geschiedenissen: verciert met alle sijn landt-kaerten, steden ende forten benevens de wapenen der voogden, graven en hertogen', Arnhem 1654 boek 1 blz. 88; Lindeborn, J., Historia; sive, Notitia episcopatatus Daventriensis, Coloniae Agrippinae 1670, blz. 542 en 543 en Heussen van H., **Oudheden en Gestichten van het Bisdom Deventer, deel II, Leiden 1725, blz. 588.**

De ‘ghemeijnen Convents broederen tho Mariae Nasareth’ zo worden in een akte uit 1431³ de ballingen uit Windesheim op de Schaerheide genoemd. In hetzelfde jaar het ‘convent Beata Maria in Nazareth’⁴. In 1436 wordt het klooster ‘Marienschaer’ genoemd, een zeker begin van de volksnaam⁵.

In de beginperiode zorgden andere schenkingen van Derck van Lintelo⁶, maar ook die van de schrijver van de drost van Zutphen, Conraedt Slindewater,⁷ voor vaste grond onder de voeten van de kanunniken. Bedrijfsmatig zat Nazareth in de paardenhandel en op de Schaersheide had het rechten op het houden van schaapskudden. Ook de opbrengsten uit het bakken van stenen zorgde voor het voeden van monden. Het hooguit middelgrote klooster bezat ver van huis weidegronden onder Angerlo en in de polder van Nijbroek op de Veluwe⁸. Een goed onderhoud van de dijken en de weteringen in deze gebieden was van invloed op het rendement van het grazende vee.

Kennis van het waterbeheer op de slecht water doorlatende gronden in het eigen kloostergebied kwam in die veraf gelegen eigendommen dan ook goed van pas⁹.

3 Historisches Archiv Köln, Collectie Alfter no. 1001-330-A295, blz. 256. (HAK)

4 Gelders Archief Arnhem (GAA), no. 0312 Klooster Nazareth of Schaer bij Bredevoort, 09-11-1431.

5 GAA idem, 26-05-1436.

6 Landessarchiv NRW in Münster (LANRWM): Kloster Nazareth gen. Schaer no. A 47, 14-09-1435.

7 Idem, 25-11-1446.

8 Nova Paludis of het nieuwe moeras geheten.

9 Gaens, Tom, Ontginners of slimme investeerders? De kartuizers van Monnikhuizen bij Arnhem: grondbezit en watermanagement. Uitgewerkte versie van de lezing op de sessie ‘Sink or swim: monks as water managers’ op het Internationaal Medieval Congres te Leeds 2008, in Tijdschrift

Het klooster beleefde rond 1500 zijn bloei-periode en het ging ten onder tijdens de woelingen van de Tachtigjarige Oorlog, die het platteland van de huidige Achterhoek hevig teisterden¹⁰. In het eerste kwart van de 17^e eeuw kwamen de stenen van het kloostergebouw in de recycling onder andere voor het Bredevoort, dat door de beschietingen van de troepen van Prins Maurits zwaar geleden had. Op een groot deel van de westelijke fundamenten verrees in latere jaren een boerderij: Van Eerden. De noordelijke fundamenten, die vermoedelijk de kloosterkerk hadden gedragen, werden in de jaren 70 van de vorige eeuw grotendeels verwijderd voor de bouw van een loopstal. Daarbij verdwenen de graven in de kloosterkerk en ook een kloosterkerkhof.

Nazareth mag dan boven het maaiveld grondig verdwenen zijn, toch zijn vragen te stellen: Hoe zag het kloostercomplex eruit? Was binnen het kapittel van Windesheim sprake van een bepaald type kloosterbouw? En als dat zo was, paste Nazareth daarin? Ton Hendrikman uit Zwolle nam Belgisch Brabants en Duits onderzoek naar de grondvorm van Windesheimse kloosters en het type kloosterkerk als uitgangspunten voor verder onderzoek¹¹: de Windesheimers voegden zich naar de traditionele kloostervormen, maar legden daarin wel

voor Watermanagement 18, 2009. Gaens noemt Monnikhuizen en Schaer zakenpartners in Nijbroek, blz. 2 e.v.

10 Zie hiervoor Bakhuizen van den Brink, Dr. J.N. en Stegeman, B., Het ambt Bredevoort tijdens het Anholter Pandschap, Arnhem 1933, blz.79 e.v.

11 Hendrikman, Ton, De Windesheimse ‘knik’: een architectonische eigenaardigheid aan de kloosterkerken van Windesheimse regulieren?, in Veelen-turf, Kees, Geen povere schoonheid, Nijmegen 2000, blz. 272-289

een paar accenten. Het bestaande type kloosterkerk werd als uitgangspunt genomen, maar bij hun naar binnen gekeerde spiritualiteit had de eenbeukige kerk de voorkeur, met gescheiden gedeelten voor de kanunniken en de leken.

Gebaseerd op de restanten van nog bestaande kloosters was er sprake van een in vier vleugels verdeeld carrévormig tot rechthoekig traditioneel claustrum. De kloosterkerk lag meestal aan de noordzijde en met het koor naar het oosten. De westelijke en oostelijke vleugels sloten aan op de kerk, terwijl de zuidelijke vleugel het carré afslot. De vormgeving van de kloosterkerk vertoonde nog het meest een eigen Windesheimse typering. Het schip had binnenwaarts gerichte steunberen, waarlangs de diverse zijaltaren gerangschikt waren. De muren van het koor waren voorzien van buitenwaarts gerichte steunberen, zodat de koorbanken voor de kanunniken langs de beide zijmuren geplaatst konden worden. Koor en schip werden gescheiden door een doksaal. Boven deze scheiding was op het dak een dakruiter met een klok. De overgang van schip en koor was aan de buitenzijde bovendien te zien aan een merkwaardige knik in de daklijst, die iets lager was bij het lekedeelte dan die bij het koor.

Bij mijn onderzoek naar de grondvorm van het klooster Nazareth werd de stelling betrokken, dat het klooster Nazareth, als rechtstreekse stichting van Windesheim, zich in grote trekken had gevoegd bij de traditionele vormgeving van een kloostergebouw in het kapittel van Windesheim. Het onderzoek moest gegevens opleveren over de ligging van het gebouw in het kloosterlandschap. Bij het Antoniusklooster te Albergen lag een systeem van kanalen. Watermanagement was sommige Windesheimers niet vreemd. Was dat ook

in Nazareth het geval? En tenslotte, was er sprake van enige spirituele invloed van Nazareth in de Heerlijkheid Bredevoort? Met toestemming van de boer konden bij tuinwerkzaamheden en met prikstokken de overgebleven fundamenten getraceerd worden. Daarbij bleek dat die van de zuidelijke vleugel nog aanwezig waren. Zij geven zeer waarschijnlijk de plaats aan van het kloostergedeelte dat in 1522 verrees met onder andere een prachtige refter, waarin gebrandschilderde ramen¹². Deze vleugel sluit exact haaks aan op de huidige boerderij op de westelijke fundamenten. Aan de oostzijde is de bodem ernstig verstoord door de aanleg van voordroogkuilen.

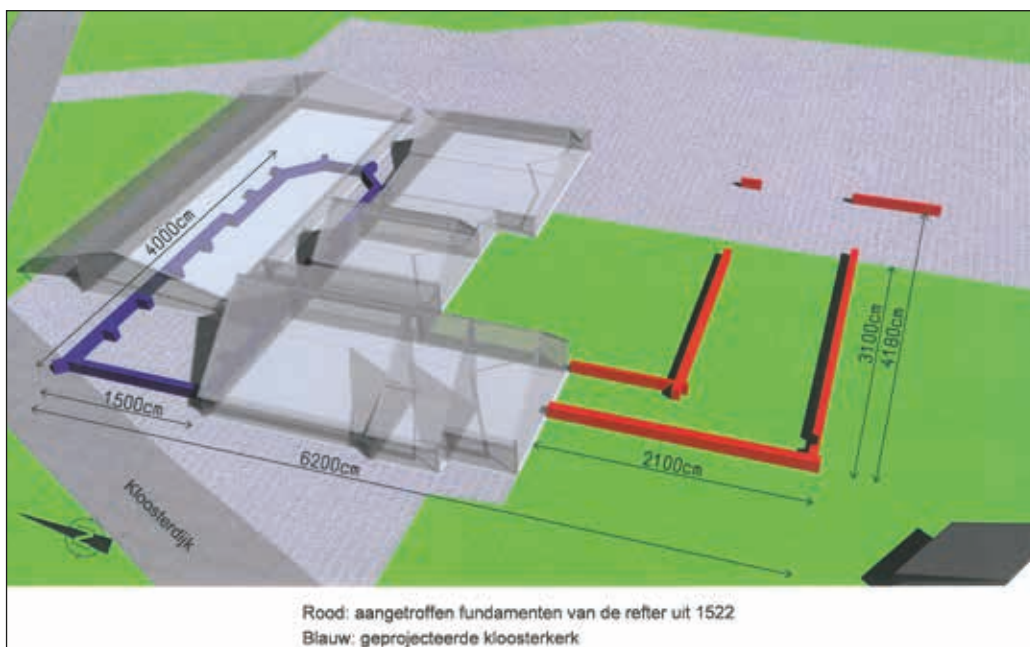
In de steeds opgeworpen grond bevinden zich restanten van leien, dakpannen van het nonnen-monnikentype, van kloostermoppen en van Bentheimer zandsteen. Toch kon een tuinmuur getraceerd worden die aan de zuidzijde het complex afslot. Het gehele perceel laat in maatvoering geen zuidvleugel vermoeden.

In het Historisches Archiv Köln bleek een collecte te zitten van een ijverige verzamelaar: Bartholomaeus Alfter (1728-1808)¹³. Hij wordt als ‘sehr zuverlässig’ omschreven.

Naast een inventarislijst met 256 regesten van akten en brieven van Nazareth, bevat de verzameling een schets van het kloostergebied. De ruwe tekening is gemaakt tussen 1672 en 1674, een periode waarin de Münsterse bisschop, Bernhard von Galen, een vergeefse poging deed o.a. de katholieke hegemonie in het Oost-Gelderse te herstellen. Daartoe had hij

12 Schildkamp, Drs. J.B. e.a., 1520-1525, De Kroniek van Johannes van Lochem prior van Albergen, Heemkunde Albergen 1995, blz. 304 en 415

13 HAK, Alfter

Rood: aangetroffen fundamenten van de refter uit 1522
Blauw: geprojecteerde kloosterkerk

voor het klooster Nazareth, sinds 1580 als geestelijk goed geconfisqueerd door Gelre, een prior aangesteld: F.H. van de(r) Heyden¹⁴.

Deze schetste op basis van een oude tekening in ruwe lijnen het kloostergebied met daarbij een groot aantal aantekeningen. In de schets wordt de kloosterkerk inderdaad in het noorden geplaatst. Blijkbaar was in de tijd van de oorspronkelijke tekenaar de westelijke vleugel nog aanwezig. Die oude tekenaar was dan prior Johan van Vueren, alias Cuperinus, prior van Nazareth van 1573-1607.

14 Kohl, Wilhelm, Germania Sacra neue Folge 5, Das Bistum Münster 2, Die Klöster der Augustiner-Chorherren, Berlin 1971, blz. 191-215. Hij noemt de naam Heinrich van der Leiden, een naam die niet overeenkomt met de naam van de tekenaar, die zich prior noemt. Thielen, Th.A.M., Bijdragen tot de geschiedenis van de katholieke enclave Groenlo-Lichtenvoorde, Zutphen 1966, blz. herhaalt deze naam

Hij was ook de laatste prior van het klooster de Agnietenberg bij Zwolle geweest¹⁵ en een standvastige, maar in het nauw gedreven getuige van de ondergang van Nazareth. Het kloostergebied was omgeven door een gracht. Het ovale kloostergebied van circa 118 hectare vormde het zogenoemde corpusgoed. Om het claustrum daarin was bovendien een binnengracht, verbonden door vijvers.

Dicht aan de oppervlakte van het gebied komen oude kleilagen voor, die het wegzakken van hemelwater belemmeren¹⁶. Het ovaal helt bovendien van west naar oost met een verval van 38,8 meter naar 25,5 meter boven NAP. Het managen van de waterhuishouding was een vereiste om

15 Kruijff de, Udo e.a. (redactie), Een klooster ontsloten, De kroniek van Sint-Agnietenberg bij Zwolle door Thomas van Kempen, Kampen 2000, blz. 54 en 118-119

16 RAAP, Waardevol Cultuurlandschap Winterswijk, archeologische inventarisatie en verwachtingskaart fase A, rapport no. 225, Amsterdam 1998. Hierin het kloostergebied.

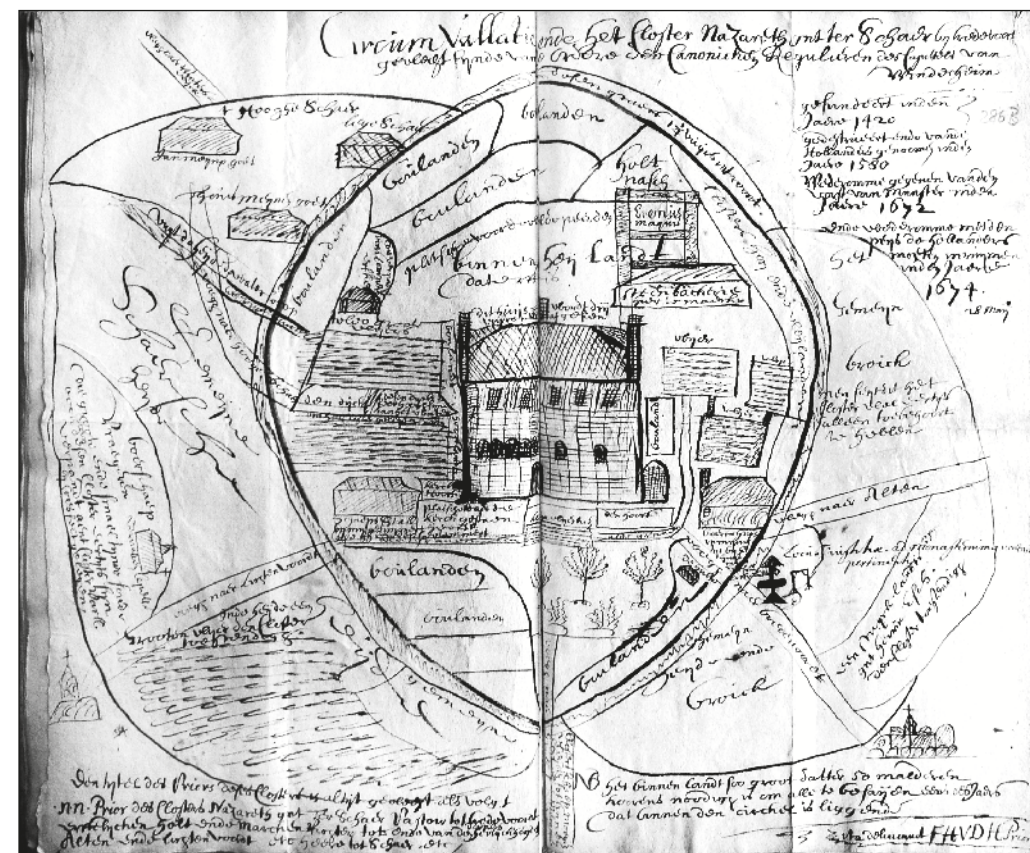
droge voeten te houden en om het water in de grachten en vijvers op peil te houden. Het oude kloostergebied vertoonde een opmerkelijke overeenkomst met een ander klooster in de regio: klooster Mariengarden in Burlo, net over de grens bij Winterswijk¹⁷. Met dit Cisterciënzerklooster had Nazareth enige connecties en van een wederzijdse beïnvloeding in de vormgeving van het kloostergebied kan sprake geweest zijn.

17 Böing, Bernhard, Die Anfänge des Klosters Mariengarden in Burlo. Von seiner Gründung um 1200 bis zur Einführung des Zisterzienserordens 1448, Bielefeld 2010, Tafel 1: tekening Kloster Gross-Burlo von Süden (1590, origineel in LNM Münster Kartensammlung A 1819.

In 1464 werd begonnen met de bouw van de noordelijk gesitueerde kloosterkerk van Nazareth. Eerst in de herfst van 1472 was het godshuis gereed. De wijbisschop van Münster kwam op 18 november 1472 naar de Schaersheide, zegende de kerk, de elf altaren en de begraafplaats¹⁸.

De kerk van Nazareth was voorzien van een hoofdaltaar, gewijd aan de H. Drie-vuldigheid en H. Kruis, en vermoedelijk ook voorzien van twee zijaltaren voor het doksaal of in het koor. Het ene was gewijd aan de patrones van het klooster, Maria, het andere aan de vereerde kerkvader St.-Augustinus. Vervolgens waren in het schip twee keer vier zijaltaren tegen de binnenwaarts staande steunberen. Een ver-

18 LANRWM idem, 18-11-1472

gelijking met de elders gebouwde Windesheimse kloosterkerken in de 15e eeuw kan de kloosterkerk van Nazareth goed doorstaan. In een rechthoek van ca. 60 bij 45 m stond een kerkgebouw met een lengte van circa 35 à 40 m, waarvan het koor en het schip respectievelijk circa 9 en 15 meter breed waren. De kerk was voorzien van gewelven. De laatste prior Johan van Vuere schreef dat in de Catharijnenacht 1592 de gewelven en het halve dak van de kerk waren ingestort. Daarna was ook de rest geleidelijk naar beneden gekomen, niet alleen van de kerk, maar ook van de daarnaast staande gebouwen. De conditie van de gebouwen was inmiddels zodanig, aldus de prior, dat onlangs in de trans of pandgang weer een partij leien naar beneden gegleden was. Veel was weggehaald voor hergebruik, zonder zijn toestemming¹⁹.

De bouw van de kloosterkerk in Windesheim, tijdens de tweede bouwphase daar, werd in 1401 voltooid, nagenoeg gelijktijdig met de bouw van de Onze Lieve Vrouwebasiliek in het zes kilometer noordelijk gelegen Zwolle. Beide, zo toont Hendrikman aan, laten met weglating van de zijbeuken in Zwolle een overeenkomstig grondplan zien. Het vermoeden is gerechtvaardigd, dat bij stichtingen van andere kloosters vanuit Windesheim de bouwopvattingen van het hoofdklooster hun weg gevonden hebben, aldus Hendrikman²⁰. Naar is aan te nemen ook naar de grondvorm van het nieuwe klooster bij Bredevoort als rechtstreekse stichting van Windesheim.

De bouw van de kloosterkerk markeerde het begin van de bloeiperiode van Nazareth. De vondsten van scherven aarde-

19 Brief van prior Johan van Vuere aan de pandvrouwe van Bredevoort Gertrud von Milendonck te Anholt, Fürstlich Salm-Salmscher Archiv Anholt, Kloster Schaer 10-03-1602

20 Hendrikman, idem

werk duiden niet op een weelderige huishouding. Toch zullen ook in Nazareth de kloosterkerk en de pandgangen gesierd zijn geweest met beelden²¹ en muurschilderingen. Niet als esthetische objecten, maar als richtingwijzers voor de aandacht²². Voor de kloosterbewoners waren deze religieuze uitingen hulpmiddelen die de emotie dienden op te wekken om zich met Christus te kunnen identificeren tot in het diepste van het hart.

Gepaste uiterlijkheid stond ten dienste van de innerlijkheid. In het klooster Dalheim van het Windesheimse kapittel zijn schilderijen bewaard gebleven²³. Een indrukwekkende geestelijke neerslag in de pandgangen die de kloosterlingen daar deed beseffen dat alles gericht was op innigheid bij zichzelf en op het ideaal: de gelijkvormigheid aan de lijdende Christus. Ook in de Agneskapel van het vrouwenklooster Marienberg am Schonenberg in het nabije Bocholt, nauw verbonden met Nazareth, waren ornamenten aangebracht²⁴.

21 Graaf de, Hans, Op zoek naar Maria in de zon, in Venster, jaargang 10, aug. 2012, waarin ingegaan wordt op het zgn. Varsseveldse Marianum, een dubbel Mariabeeld dat in de kloosterkerk van Nazareth hing

22 Tummers, Harry, Moderne Devoten en sculptuur: de beeldenschat van het klooster Soeterbeeck, in Veelenturf, Geen povere schoonheid, blz. 253-271

23 Pieper, Roland, Dalheim, Pfarrort-Kloster-Staatsdomäne, Münster 2003, blz. 54-94

24 Otter, J., De historische kleur van de St. Jakob, in De Jakobskerk, Winterswijk's mooiste erfstuk, Winterswijk 1981. Otter brengt de Bocholtse ornamenten in verband met die van de Jacobuskerk in Winterswijk, blz. 45 en 71. Leblanc, Paul, De oude Helenakerk te Aalten, geschiedenis van de middeleeuwse bouw en de monumentale beschildering, Aalten 2009; hij ziet in Bocholt

Conclusies:

Een weerspiegeling van de schilderijen die ook eens de muren van Nazareth moeten hebben gekleurd, bevindt zich in de Jacobskerk te Winterswijk. De belangrijke bouwphase van Nazareth viel samen met die van de Winterswijkse kerk.

De betekenis van het lijden van Christus komt daar in liefst vier kruisigingscènes naar voren²⁵. Het is daarom geen speculatieve bewering dat de invloed van de Moderne Devotie kleuring gaf aan de gewelven en muren in Winterswijk²⁶.

een overeenkomst met de ornamenten in de Oude St. Helenakerk te Aalten, blz. 12 en 44

25 Otter, idem, , blz. 47, 52 en 53

26 Zie ook: Goorhuis-Wijmans, Astrid, De Jacobskerk in Winterswijk, uitgave van de Hervormde Gemeente en de Vereniging Het Museum te Winterswijk, zonder jaartal, blz. 15

Nazareth bezat de traditionele grondvorm van een kloostercomplex. Een zuidelijke vleugel echter ontbrak. De met de as naar het oosten gekeerde kloosterkerk vormde de noordelijke vleugel van het claustrum en de vormgeving ervan voegde zich hoogst waarschijnlijk bij die van Windesheim. De spiritualiteit van Nazareth beïnvloedde de muurschilderingen van de Winterswijkse kerspelkerk, terwijl het kloosterlandschap een sterke overeenkomst vertoonde met dat van het Klooster Mariengarden te Burlo (BRD).

Over de geschiedenis van het klooster Nazareth is een boek verschenen: 'Windesheimers op de heide, het verdwenen klooster Nazareth en zijn geestelijke en materiële omgeving' door Hans de Graaf. ISBN 978-94-91634-22-2. Full Colour, 374 pag., prijs € 34,95; Boekhandel Messink en Prinsen Aalten en Uitgeverij Fagus IJzerlo.

Bestrijding van de tuberculose te Aalten 1914-1917

Auteur: Evert M. Smilda

Eeuwenlang was tuberculose een gevreesde volksziekte. Zo gevreesd, dat men de naam niet uit durfde te spreken. Men had het dan onder elkaar over: „De witte plaag’. Het is bekend dat deze ziekte in de negentiende eeuw meer dodelijke slachtoffers eiste dan die van de pokken en de cholera samen. Door de tijd werd het onder de bevolking langzaam duidelijk waar het over ging en werd, weliswaar fluisterend, over ‘tb’ gesproken. Pas na de Tweede Wereldoorlog durfde men man en paard te noemen.

De geschiedenis van de tuberculose heeft men in een vijftal perioden ingedeeld. Rond het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw rijpte de gedachte dat het wel eens een besmettelijke ziekte kon zijn. Overdraagbaar. In die periode ontstonden kruisverenigingen. Naast deze verenigingen werden lokale tuberculosefondsen opgericht. Men sprak wel over de krankenkas. In Aalten was dat in 1908. Dit fonds breidde zich later uit tot een fonds voor ziekenhuisverpleging. Door fusie met andere lokale fondsen ontstond later de ziektekostenverzekeraar Geové. In die periode ontstonden ook verenigingen tot verbetering van de volkshuisvesting.

De tweede periode ligt tussen 1910 en 1918. In die periode kwam de opsporing en bestrijding op gang. Huisbezoek werd ingevoerd. Intensieve controle op de woonomstandigheden, de leefwijze en de hygiëne¹⁾. Door de oprichting van verenigingen tot bestrijding van tuberculose met tal van activiteiten, werd het aantal patiënten langzaam maar zeker teruggedrongen. Helaas is er tegenwoordig weer een toename van

patiënten te constateren. Dit schijnt te komen door vakanties in tropische landen en de toegenomen immigratie. Sinds 1980 is in Nederland aangifte van tuberculose bij de GGD door de huisartsen verplicht waardoor er een betere registratie is ontstaan. Gemiddeld worden in Nederland dagelijks twee gevallen van open longtuberculose vastgesteld. Dank zij een goede bestrijding wordt deze ziekte redelijk in toom gehouden.

De nu volgende bijdrage behandelt de bestrijding in Aalten gedurende de tweede periode, 1914-1917.

Een eeuw geleden

Misschien wel veertig jaren lang stond bij ons op zolder een doos met daarin een bescheiden archief van de „Vereeniging tot bestrijding der tuberculose te Aalten’. Het archief bestaat uit acht cahiers in harde omslag, genummerd van één tot en met acht, met aantekeningen over de periode 1914-1917. De pagina’s zijn voorbedrukt met vragenlijsten, in te vullen door de huisbezoekster. Daaruit blijkt dat de eerste huisbezoeken al in 1912 zeer beperkt hebben plaatsgevonden zonder dat daar verdere aantekeningen tot nu toe van bekend zijn.

Dan zijn er maandverslagen over de maanden mei tot en met december 1914, van januari tot en met mei en van november en december 1915. Over 1916 zijn alle maandverslagen bewaard gebleven, terwijl de aantekeningen van de activiteiten in 1917 zijn opgenomen in bovengenoemde cahiers.

Deze werden verstrekt door de „Nederlandse Centrale Vereeniging tot bestrijding der tuberculose’, voorzien van een etiket. Men bezat drie verschillende etiketten, elk met twee teksten en wel: „*Lik niet bij het omslaan van*

de bladzijde aan uw vinger” en „*Bedek uw mond, wanneer ge hoest of niest*”. Als tweede: „*Wees zindelijk op uw lichaam en vooral op uw handen*” en „*Laat lucht en zonlicht toe in uw woning*”.

Als laatste een heel wijs woord dat wij ons allemaal, evenals de voorgaande teksten, kunnen aantrekken: „*Leef matig en eenvoudig in alle opzichten*” en „*Wasch uw handen voor het eten*”.

Per cahier konden zes gezinnen worden beschreven. De aantekeningen daarin schetsen ons een duidelijk beeld onder welke omstandigheden bepaalde gezinnen in Aalten leefden.

Terwille van de privacy zijn de familienamen afgekort met de eerste letter. Ook de voorvoegsels als: *van, van der en te*, zijn verzwegen evenals woonadres. Ook het regelmatig voorkomende woord *pat.*, de afkorting van patiënt, is hier en daar weggelaten.

In bovengemelde periode werden vijfenveertig gezinnen bezocht, waarvan er één of meerdere lijdende was of waren aan tuberculose. De woon- en leefomstandigheden werden door de huisbezoekster nauwkeurig bekeken en vastgelegd. De patiënt hoefde niet perse ‘het hoofd’ van het gezin te zijn. De gehele omschrijving van het gezin gold evengoed als het ging om een zieke huisvrouw, een kind of een inwonende hulp. Opmerkelijke details werden beschreven.

Terwijl, bekend als de Eerste Wereldoorlog, Europa in brand stond en de landen die er bij betrokken waren hun inventaris van wapens om anderen het leven te kunnen benemen, wilden vergroten, ging in Aalten de vereniging een inventaris opbouwen om met nieuwe middelen te proberen mensens levens te redden.

De inventaris waarmee het ten strijde trok bestond uit:

- 9 sputumflacons
- 18 sputum bakjes
- 18 thermometers
- 12 ligstoelen
- 2 beddezakken
- 6 zakdoekenbakjes
- 3 uitkookemmers
- 1 windkussen
- 2 dekens
- 1 ijsblaas
- 6 ligtenten.

Over deze ligtenten lezen wij in het maandverslag van november 1915 het volgende: „*Ligtent No. 2 is geplaatst bij H. te X. No. 1 is daarvandaan gekomen en bij mij opgeborgen. Alle tentjes zijn nu in orde en van ramen voorzien. Alleen No. 1 is niet draaibaar. Door jongens uit de buurt is in het tentje van V. (X-weg) een ruit stuk gegooid, ook het gaas is beschadigd (vermoedelijk door een van S.). Misschien is die door de politie wel eens bang te maken?*”.

Woning en gezin

Van de vijfenveertig woningen, die regelmatig werden bezocht, hadden tien slechts twee kamers, een woonkamer/keuken, kortweg woonkeuken genoemd en een slaapkamer. In deze twintig vertrekken leefden en huisden eenenzestig personen. Inderdaad dicht op elkaar. Afgerond drie personen per vertrek. Bij het echtpaar A. sliepen de vier kinderen in de woonkeuken. Het huis van de familie P. had geen aparte keuken of zolder. Wel woonden in dat huis man, vrouw, zes kinderen en een tante, oud 78 jaar. Op de vraag: „*Waar slapen de kinderen?*” volgde als antwoord: „*gedeeltelijk in beide vertrekken*”. De zieke had geen eigen slaapvertrek en ook geen bed alleen. Het echtpaar verloor eerder drie kinderen in de

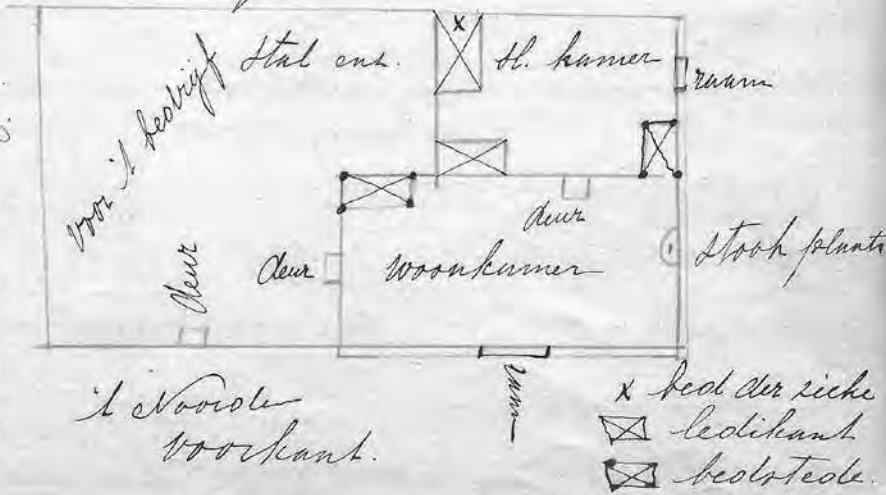
RESULTATEN VAN HET HUISBEZOEK EN VERDERE OPMERKINGEN.

Waaruit blijken de resultaten van het huisbezoek en van de maatregelen door de vereeniging genomen?

(Hieronder te vermelden verbeteringen in de woning en de bewoning, als aanbrengen van ramen, ventilatie-inrichtingen, vervanging van bedsteden door ledikanten, verandering van slaappleaatsen, verstrekken van lichtten, verhuizing, onderstand in huur en anderszins. — Levenswijze van het gezin ten opzichte van zindelijkheid en voeding. Verandering van beroep. Uitzending naar vacantiecoloniën, herstellingsoorden, sanatoria.)

Pat. heeft lichtten der Vereeniging in gebr. gebruik. Wegens landbouwbedrijf zijn de bewoners niet geneegen te verhuizen. Evenmin was pat. voor opname in Sanatorium te bewegen; hoewel daar de noodige ruimte voor is gedaan.

*Spinnen o. meer
aan t. v. v. v.
H. J. Jansen schied. 1914*

leeftijd van drie maanden, drie dagen en vier dagen.

In eveneens tien woningen werden drie vertrekken aangetroffen, waarin negenenzestig personen woonden. Van de familie M. was de man ziek. Hij sliep in de woonkeuken en had geen bed voor zich alleen. Bij de familie O. waren twee ledikanten

bezet. De dochter sliep bij de moeder en de zoon bij de vader.

De overige woningen hadden vier of meer vertrekken. In een boerderij werden zelfs negen vertrekken geteld. Een enkele keer staat niet expliciet vermeld uit hoeveel vertrekken de woning bestond. Deze zijn buiten de telling gehouden.

De hygiëne

Tenminste tweeënveertig woningen waren voor water aangewezen op een waterput, meestal buiten. In negen woningen was een pomp in huis te vinden, één woning had de pomp in de veestal terwijl één woning over twee pompen beschikte, één in huis en één buiten.

Eén bewoner van een huis had de luxe van putwater in een gemetselde put. Dat de totale vijfenveertig niet wordt gehaald, vindt zijn oorzaak in het feit dat niet ieder genegen was vragen te beantwoorden. Soms uit koppigheid, in één geval uit angst belasting te moeten gaan betalen.

De gang naar het toilet. „Heeft de woning een apart privaat?”. Waar ga je poepen? Wel, de meeste ondervraagden maakten geen geheim van deze menselijke bezigheid, al zal dit voor zieken wel eens een probleem zijn geweest. De plaats van het aparte privaat en de lozing van de inhoud was zeer verschillend. Soms was de put waarin werd geloosd slechts enkele meters van het woonhuis verwijderd.

De verdeling was als volgt:

privaat in put:	1
gierput:	4
gemetselde privaat:	1
tonnenstelsel:	9
put:	9
ton:	12
gemetselde put:	3
verplaatsbare ton:	1
veestal:	1
aparte privaat:	2
?:	2

Ton en verplaatsbare ton konden niet worden opgeteld bij de tonnen van het tonnenstelsel. In het laatste geval werden, al of niet door particulieren, de volle tonnen opgehaald waarvoor een lege werd terug-

geplaatst. Men gaf niet altijd graag de volle ton met kostbare inhoud aan anderen mee als men het zelf op het land kon gebruiken. Enkele jaren vóór de Tweede Wereldoorlog, in 1937, besloot de gemeente uit het oogpunt van gezondheidszorg ondergrondse riolering aan te leggen en een waterzuiveringsinstallatie te bouwen. Het tonnentijdperk was voorbij.

In 1939 kwam de drinkwaterleiding tot stand, de watertoren was in 1940 gereed.²⁾

Mevrouw A.J. Groenewege, zij was belast met het huisbezoek, noteerde alles tot in de finesses. Wij doen een greep uit haar bevindingen.

„Patiënt lag in bedstede, vervangen door ledikant. Deponeerde sputum op de grond, vloer en bedden-goed, later goed gebruik van sp. bakje gemaakt.

K. Tuimelraam gemaakt voor betere ventilatie. Heeft lichtten in gebruik genomen waarin de dag grotendeels wordt doorgebracht. 't Is bij pat. altijd in de puntjes! Krijgt extra voeding door de Vereeniging.

H. niet geneegen de sociale vragen te beantwoorden. Eerst lag patiëntje met ledikant in de vrije kamer. Jammer genoeg voelde de moeder meer voor de vrije kamer dan om het zieke t.b.c. kind alléén te houden. Zodoende kwam pat. bij 4 broertjes op één kamer. Door tussenkomst der Ver. is toen boven een kamertje gemaakt zodat patiënt weer alléén kwam te liggen. Lichtten der Ver. in gebruik. Met het oog op besmetting voor andere kinderen is patiëntje in Ziekenhuis opgenomen. Na vertrek van pat. is er zo een beetje ontsmet door de R.K. zuster. Die had gezegd „'t Was zo in orde”.

In een afzonderlijk maandverslag van juni 1914 maakt de huisbezoekster over dit geval van haar hart geen moordkuil:

„Bij H. X-str. meisje van 12 jaar lijdende aan t.b.c. Pat. konde slecht, en was vaak in de tent omringd door kleinere broertjes en zusjes. Natuur-

lijk wees ik de moeder op 't verkeerde daar van, zonder dat evenwel verbetering daarin kwam. Eerst sliep pat. in de z.g.n. vrije kamer, later (zonder dokter te raadplegen daaromtrent) sliep zij boven op een kamer bij 4 broertjes, de kamer in tweeën gescheiden door een gordijn. Pat. gaf toen op, en de uitslag van sputum onderzoek was positief. De moeder zag het verkeerde van den toestand niet in, maar vond het wel gewenscht zoo de huisbaas een kamer wilde laten maken. Gelukkig was V. te bewegen daaraan te voldoen. En nu is het kamertje gereed. Toen ik dezer dagen vroeg het kamertje te mogen zien kreeg ik een weigerend antwoord. Bij nadenken konden zie niet begrijpen waarom ik bij hen kwam. Zij waren R.K, en hadden hun eigen zuster. Die kon M. bezoeken dat zonden zij beter vinden. Ik zette haar toen duidelijk uitéén dat ik niet als verpleegster kwam maar als huisbezoekster der Ver. Dat hun zuster natuurlijk vrij mocht komen maar dat die bezoeken voor de Ver. niet geldig waren.

Gelukkig gaat pat. volgende week naar het Ziekenhuis in Haaksbergen, vooral voor 't gevaar van besmetting een uitkomst.

Andere H.: „Patiënt wilde niet in ligtent kuren. P.s. Vonden de hier gestelde vragen erg overdreven”.

Een gezin bestond uit man, vrouw en vier kinderen tussen de 22 en 7 jaar terwijl er ook nog vijf kinderen waren overleden. De huisvrouw van 42 jaar was patiënt. Na huisbezoek werd het volgende genoteerd:

„Gezin woonde in een zeer slecht klein huisje. Bestaande uit woonkeuken en slaapkamertje. De ligtent door de Ver. in gebruik gegeven stond bij de mestvaalt en varkensbok. Huur der woning f36 per jaar. Door bemiddeling der Ver. heeft het gezin nu een nieuwe woning die aan alle eischen voldoet. De meerdere huur draagt de Ver.”.

In 1916 werd genoteerd dat de patiënte was overleden, dat de woning was ontsmet en het bedde- en lijfgoed gedesinfecteerd.

Bij gezin B. waren pogingen tot verbetering van ligging vruchteloos gebleven. Later werd vermeld: „Wegens gebrek aan medewerking huisbezoek moeten staken. Patiënte is overleden. Beddegoed ontsmet, kamer werd niet toegestaan.”.

Enkele gegevens uit de maandverslagen mogen hier wel aan worden toegevoegd:

„Bij pat. P. is de woning toestand béél ongeschikt. De ziekenkamer, een klein vertrekje, wordt als slaapkamer door 4 personen (behalve de zieke) gebruikt. Patiënt wil niet naar een Sanatorium. Patiënt E. 72 jaar, gaf heel veel op en deponeerde dat links en rechts om zich heen. (...) Na een lichamelijke reiniging te hebben ondergaan ligt hij nu frisch in een ledikant voor 't raam. Telkens zegt hij bij 't helpen: „wat is rein toch heerlijk, wat lig ik toch zacht!”.

Een bijzondere aantekening tussen de vele anderen mag niet ontbreken:

„Patiënt was niet in staat langer als fabrieksarbeider zijn werk te verrichten. Begon in begin Jan. (1917, E.M.S.) op advies van Dr. een rustkuur. Het ziekgeld f6- per week was onvoldoende. Door hulp van particulieren was ik in staat gedurende een half jaar f1- per week toeslag op de huur te geven; en aan gemaakte schuld ruim f50- te voldoen. De vrouw kon voor een kammenfabriek zakjes plakken; zodat de financiële moeilijkheden waren opgeheven en de man zijn rustkuur kon doorzetten. Van de diaconie kreeg ik f2 per week die ik opspaarde voor eerst een geit en later een varken te kopen. De Ver. gaf een ledikant met toebehoren en later ligtent in gebruik. Na een half jaar was de patiënt zooverre hersteld dat wij aan bezigbeden konden denken. Van fabriek echter geen sprake meer! Door bemiddeling onzer Ver. kreeg hij toen een handeltje in afgekeurde gebreide artikelen; waarmede hij ruimschoots den kost kan verdienen. Helaas werd later zijn kamer van tuimelraam voorzien, voor de zaak in gebruik genomen, ondanks mijn heftig protest. Het ledikant werd

aan de kinderen afgestaan en patiënt ging weer bij zijn vrouw slapen. Zodoende gedwongen af te schrijven”.

Uitspraken van de huisbezoekster en de patiënt lopen hier iets door elkaar, maar de situatie is duidelijk. Moeder en kind van 11 jaar moesten kammenzakjes plakken.

De vele zieken waren voor de Vereeniging aanleiding om aan te kloppen bij het bestuur van het rusthuis Avondvrede aan de Hogestraat met het verzoek om in het ziekenhuis ook „tuberculoselijders die sanatoriumverpleging nodig hebben” en het zelf niet kunnen betalen op te nemen³. Helaas, er was alleen een mogelijkheid voor het verplegen van zieken met een niet besmettelijke ziekte⁴.

Ook andere teleurstellingen werden de huisbezoekster niet bespaard. Van de huisgezinnen werden door haar tweeëntwintig als zindelijk aangemerkt, tien vond de bezoekster tamelijk zindelijk. „Zoals men dat van een plattelandsbevolking kan verwachten”, twee. Een wonderlijke tekst, waarmee niets wordt gezegd. Niet zindelijk was één gezin, slordig zeven, zeer slordig en vuil één terwijl het van twee niet bekend was. Het hoofdstuk **De hygiëne** kan hiermee worden afgesloten.

De voeding

Naar onze begrippen mag de voeding betrekkelijk eenzijdig worden genoemd. Meer dan de helft van de gezinnen, zeventwintig in totaal, gaf aan dagelijks brood en aardappelen te eten. Eén gezin gaf aan hierbij nog havermout te eten. Een ander gezin veel melk. Brood, aardappelen en bonen of erwten was de maaltijd van vijf gezinnen. Brood, aardappelen en (spek) pannenkoeken was het menu van zeven gezinnen. Brood, aardappelen en bonen en pannenkoek was de luxe van één gezin

en een gezin deed zich tegoed aan brood, aardappelen en bonen en **groenten**. Dat was een gezin in een buurtschap op een boerderij. Van twee gezinnen is het onbekend. Regelmatig bracht de huisbezoekster de boodschap dat er goedkopere en betere voeding mogelijk was, in een enkel geval is bekend dat dit advies werd opgevolgd.

Het resultaat

Na meer dan 1500 huisbezoeken in de periode van eerder genoemde maandverslagen en cahiers, na het uitlenen van goederen, het verstrekken van extra voeding zoals melk, vlees enzovoort, het aanbrenge van tuimelramen voor een betere ventilatie en het geven van goede raad, zien de resultaten van al deze inspanningen er als volgt uit:

Twaalf patiënten werden genezen verklaard. Veertien kuren na 1917 nog voort. Drie werden in een sanatorium opgenomen terwijl er drie waren verhuisd, waardoor er geen controle meer op was. Van vijf wordt vermeld dat zij weer werkten of bezigheden hadden zonder de gezondheidstoestand te vermelden. Helaas hebben tien personen het niet kunnen redden. Zij zijn overleden. In een enkel gezin waren meer personen besmet waardoor het totaal komt op zeventenveertig. Opmerkelijk is dat na ongeveer twee jaren van activiteiten van de vereniging, particulieren bereid waren belangeloos financieel bij te dragen in de kosten van sanatorium-verpleging of vervoer daar naar toe.

„Pat. I. zal binnenkort in het Sanatorium te Hellendoorn worden opgenomen. Een bedrag van f125 is daarvoor door verschillende personen bijeengebracht. Voor een gezin, zich in financiële moeilijkheden bevindende, mede door ziekte der man, kon ik hulp verlenen met een bedrag van f47 door particulieren mij daarvoor ter hand gesteld”.

Besluit

Kunnen wij uit het bovenstaande een totaal indruk krijgen van het leefpatroon van de gehele bevolking van Aalten? Dat is de vraag. Wel kwam de ziekte in alle lagen van de bevolking voor. Wij troffen aan: negen landbouwers, vijftien fabrieksarbeiders, een employé van de spoorwegen, een boekhouder op fabriek, een schoenmaker, een klompenmaker, een caféhouder, een barbier, een pluimveehandelaar, vier landarbeiders, een slager, een huisvrouw, een timmerman, drie grondwerkers en een leerling kweker. De ziekteverwekker trok zich er ook niets van aan naar welke kerk zijn beoogd slachtoffer ging. Vijftien patiënten gaven op Nederlands Hervormd te zijn. Elf Rooms Katholiek, elf Gereformeerd, zes Protestantse Godsdienst, één geen kerk en één onbekend.

De huisbezoekster heeft zich volledig ingezet om iets voor de medemens te betekenen. Teleurstellingen zijn haar niet bespaard gebleven. Zelf echter schreef zij: „Evenwel gezien de resultaten, geeft het moed en lust om op den ingeslagen weg voort te gaan”.
Mevrouw Groenewege, bedankt.

- 1) Voor de drie volgende perioden, zie internet.
- 2) B.D. Rots: Aalten en Bredevoort in vervolgen tijden, Uitg. De Graafschap Aalten, 1950. Pag. 179.
- 3) Rondom de oude Sint Helenakerk. Uitg. Stichting Restauratiefonds van de oude St. Helenakerk te Aalten, Aalten 1986. Red. J.G. ter Horst en E.M. Smilda. pag. 296.
- 4) Geschiedenis van de Oost-Achterhoekse ziekenhuizen. Uitg. Gezamenlijke historische verenigingen, Winterswijk, 1987. Red. W. Scholtz en B. Verheij. pag. 17.

Winter

*Winterse biezen
Met raenge en snee
De gladheid van waege
brech ongemak mee.
De kortere dage,
't wordt amperan lecht.
De pannen dee röttelt
en zeukt zich ne weg.*

*Auteur:
Riek Krosenbrink-Naves
(in herinnering)*

*En alsmaor dee biezen,
't is net of ze lacht.
Zee laot uns no wetten:
De natuur hef de macht.*

Archeologisch toezicht en onderzoek Landstraat Aalten

Auteur: Frank Koskamp

Zoals velen van u - en zeker de Aaltenaren - waarschijnlijk wel gemerkt hebben, is afgelopen jaar de Landstraat in Aalten behoorlijk aangepakt. De reden hiervoor was het verwijderen van de oude betonnen rioolbuizen en het terug plaatsen van nieuwe kunststof buizen. De Landstraat is in vier verschillende fases aangepakt, zodat de doorstroming van Aalten en natuurlijk de winkels niet al te veel hinder ondervonden.

Allereerst is in het voorjaar het gedeelte tussen de Stationsstraat en de Hogestraat aangepakt, daarna het gedeelte tussen de Hogestraat en Kustersbulte, vervolgens het gedeelte tussen de Kustersbulte en de Bredevoortsestraatweg en afgelopen nazomer is het gedeelte van de Bredevoortsestraatweg en de Varsseveldsestraatweg onder handen genomen.

Onder enthousiaste en vakkundige leiding van Nico van Daltsen van Oudheidkundige Vereniging Salehem (Zelhem) hebben enkele leden van de ADW archeologisch toezicht mogen houden op het grondwerk, dat is verricht door fa. Hoftijzer uit IJzerlo. Van tevoren is er een inventarisatie gemaakt waar mogelijk de meeste kans was om

archeologische vondsten tegen te komen. Het bleek niet heel moeilijk om te constateren dat dit hoofdzakelijk het gedeelte voor de Oude Helenakerk is. Sinds 1152 staat hier al een kerk en rondom deze kerk zijn ook mensen begraven.

De rest van de Landstraat is ook interessant, omdat dit een oude en erg belangrijke handelsroute is geweest. Aangezien deze weg al veel vaker opengebrouwen is, veel kabels en leidingen zijn gelegd en de oude betonnen rioolbuizen hier in het verleden zijn geplaatst, hadden we te maken met geroerde grond. Voorwerpen, die we tegen zouden komen, hoefden dus absoluut niet van die plaats te komen.

In het eerste gedeelte vonden we op circa 50 tot 60 centimeter vanaf het straatoppervlak een zwarte laag van ongeveer 50 centimeter dik. Deze kwam op veel plaatsen waar werd gegraven terug. Deze laag bestond uit zand, grind en oude kapotte stukken metselsteen. Dit bleek nog de oude weg te zijn, waar later dus zand overheen is gestort en is bestraat.

Eén van de ADW-leden is met een metaaldetector over het uitgegraven zand gelopen en heeft een aantal vondsten gedaan, zoals enkele oude munten, stukjes lood en wat

smeedwerk (vooral gevonden bij smid Van Lochem).

Op het gedeelte voor de kerk - tussen de Hogestraat en Kostersbulte - is wat meer gevonden dan alleen de zwarte laag.

De graafmachine had nog maar een paar meter gegraven of ter hoogte van het straatje tussen de Oude Helenakerk en gebouw Elim stuitte de machine op een oude gemetselde muur, die in het verlengde van de Landstraat ligt. De muur is

met handgereedschap vrij gegraven om te kijken waar de muur heen liep. De muur bleek bij verder onderzoek een gedeelte van een 1,5 meter brede trap te zijn. De stenen die hiervoor zijn gebruikt, zijn zogenaamde kloostermoppen van 24 x 12 x 5 centimeter, 26 x 13 x 6 centimeter en 28 x 14 x 6 centimeter. Enkele nieuwsgierige mensen uit de buurt kwamen even later met foto's, die zij op internet hadden gevonden, (www.inoudeansichten.nl).

Trap is links te zien.

Hier bleek inderdaad een trap gezeten te hebben die naar de kerk ging.

Opvallend was een laag stenen, die zich onder de gemetselde stenen van de trap bevond, deze gele, poreuze, gestapelde stenen met een laagdikte van zo'n 25 centimeter fungeerde hoogstwaarschijnlijk als fundering.

Toen het gedeelte van de oude trap was blootgelegd, bleek ook nog een gedeelte van de oude muur van het kerkhof aanwezig te zijn. De muur stond precies 4,5 meter verder richting de Landstraat, gemeten vanaf de buitenkant van de muur, die nu rond de kerk staat en 7,5 meter gemeten vanaf de gevel van De Roskam. De overblijfselen van de muur zijn 25 centimeter hoog en 40 centimeter breed. Onder deze muur ontbreken wel de gele, poreuze gestapelde stenen.

Ter hoogte van de trap naar de kerk in de nieuwe muur, is de oude muur doorbroken en is er Landstraat opwaarts weinig tot niets meer over van de oude muur rond

Vooran in het midden van de foto het stuk oude muur van het kerkhof, die op de kruising met de Hogestraat aansloot op de overblijfselen van de oude trap. De muur is niet geheel vrij gegraven tot aan de trap. Dit zou het werk van de wegenbouwers te veel vertragen. Steekproeven toonden wel aan dat zich de muur hier nog bevindt.

Gedeelte van de trap met onder de gemetselde stenen de gele, poreuze, gestapelde stenen.

het kerkhof. Waarschijnlijk is dit gebeurd, toen het vorige rioolstelsel werd aangelegd. Deze liep behoorlijk dicht langs de oude muur.

In het gedeelte tussen de Hogestraat en de Kostersbulte werden nog enkele stukken leisteen (waarschijnlijk dakbedekking van de kerk), stukjes bot en stukken metaal gevonden, waarvan onduidelijk is wat is geweest.

Bij fase drie en vier (het gedeelte tussen de Kostersbulte en Varsseveldsestraatweg) zijn behalve de 50 centimeter dikke zwarte laag met het grind en oude kapotte metselstenen en wat stukken metaal geen bijzondere vondsten gedaan.

Gedeelte van de oude muur om het kerkhof.

Foto: trap is rechts te zien.

Hierbij een woord van dank aan Nico van Dalfsen van Oudheidkundige Vereniging Salehem voor de fijne begeleiding en

samenwerking; de gemeente Aalten voor het voorbereidende werk en natuurlijk Hoftijzer voor de prettige samenwerking.

De redactie en het bestuur van de Oudheidkundige Werkgemeenschap ADW wensen iedereen

*Prettige Kerstdagen en een
gelukkig, goed en
gezond nieuwjaar toe.*

Graag tot ziens in 2015!

Hessenkaerls

Auteur: Herman Hofjs

As 'n soort naobrander op 't onderwerp 'Op Reis' van Open Monumentendag 2014 'n prääjtjen aover Hessenkaerls. Dit prääjtjen he'ke vier jaor geleden ebholden op de eerste Hessentocht den in Aalten wier organiseerd deur Jan en Joke Mateman op landgoed 'Scholte Eppink' an de Romienendiek in Dale. Ik hoppe da'j 't aardeg vind um 't alsnog nao te laezen.

*Een impressie van de Hessentocht bij Scholte Eppink in Dale 23 juli 2010.
(Foto Herman Hofjs)*

Hessen, de truckers van de 17e en 18e eeuw. Zie trokken aover de deurgaonde Hessenwaege net zo as de tegenwoordege truckers aover de snelwaege.

't Laeven van de tegenwoordege truckers is veur sommegen umgeven deur 'n zwaem van romantiek ('t vri-je laeven en zo); zo is dat ok – en in nog grotere maote - 't geval bi-j de Hessen, veural umdat 't iets is uut 't verleden en umdat d'r niet alles van bekend is. Deurumme vraoge wi-j ons vandage de dag af:

De Hessen, wie waar'n dat, waor kwammen ze vandan, waor gingen ze naor toe en hoe kregen ze dat allemaole veur mekare? Ik heb eprobeerd um hieraover 'n paar dinge op 'n riege te zetten, waarbi-j ik veural goed ekekken heb in de dikke buuke van Jan van Petersen.

De Hessen of Hessenkaerls wazzen Duitse vrachtrieders, die met hun grote zwaor beladen Hessenkaoren en Hessenwagens vanuut Duutslan naor 't rieke Holland trokken en weerumme.

An 't begin kwammen 'n groot deel van die kaerls uut de streek Main-Spessart, veural uut 't derpken Frammersbach dat tegenwoordeg in Noord-Beieren lig tegen Hessen an. Dat daor zovölle vrachtrieders vandan kwammen had te maken met de

glasblaozeri-jen, de glashutten die daor völle veurkomt. De glasproducten mossen af-ezet worden en dus vervoerd. Langzamerhand hebt völle leu uut die streek zich toe-elegd op 't vervoeren van allerhand zaken en bunt 't gespecialiseerde vrachtrieders eworden.

Zie verzörgden uutendelek 'n groot deel van 't wegtransport tussen Duutslan, Oostenriek, Noord Italië en de havenstaede Antwerpen, Amsterdam en Hamburg. Later wieren alle vrachtrieders veur 't gemak maor Hessen enuumd, ok al kwammen ze daor gar niet vandan.

De Hessenkaerls mot in hun tied 't bekieken weerd waen ewest. De stoet van zo'n tien wagens of kaoren, etrokken deur zes of meer met bellen behangen hengsten, trok völle bekieks. 't Wazzen meestal losse wagens; aover de lading zat 'n groot zeildoek. Maor 't meest bezondere was de breedte van de wagens. Oorspronkelek was de spoorbreedte tussen de räder zo'n 173 cm. Later is dat an-epast töt 157 cm. In

Nederland was dizze afstand völle smaller, nl. van 128 tot 121 cm.

Maor ok de voerluu zelf trokken de andach. Ze zaggen d'r op z'n zachts ezegd anders uut: meestal droegen ze 'n grote mutse of hoed, 'n vest met grote zilveren kneupe, 'n korte leren bokse en lange blauwe of witte slobkousen met zwaor gespiekerde leerzen. Daoraoverhen 'n dikke blauwlinnen of witte keel, met veurop de name van de voerman en de plaatse waor 't heer kwam.

At 't kold was, of at 't raegenen, dan hadden ze nog 'n lange zwartwit gestreepte jas d'r aover, waor 't water as van 'n tentzeil afliep. Geld en papieren had e in ziene 'Katze', 'n leren gordel onder zien keel en hie droeg 'n tasse of ransel met allerhand grei d'r in. Onder de wagen liep vake 'n hond den de grote mande met proviand in de gaten mos hollen den onder de wagen hing.

In ziene hande had 'n lange zweeppe en ok vake 'n lange Duutse piepe. 't Waarn meestal grote sterke kaerls die 'n goed bord eten opkonnen. Wi-j kent nog steeds de uitdrukking: *vretten as 'n Hesse*.

't Zölt gin kleinzerege kaerls waen ewest, vluuken konden ze ok as de besten en in de herberge zölt ze vast niet van 't bedienend vrouwluuvolk af hebben können blieden. Toch is d'r weinieg rotteghed van hun bekend, 't waren deurgaons gewone en eerleke luu die hun lading niet in 't gevaor brachten deur gekke dingen te doen.

Bekend is dat ze graag zongen met mekare. Wieters bunt in de loop van de tied, en zeker naodat de Hessen uut 't straotbeeld verdwenen waren (zo tegen ende van de 19e eeuw), de verhalen aover Hessen daneg op-eklopt. Aover de warkeleke Hessenkaerls is maor weinieg bekend; d'r is nog völle te onderzuuken.

Maor lang niet iederene was zo esteld op de Hessen. De aoverheden bi-jveurbeeld, wazzen an de ene kant dol op de Hessen umdat ze geld in 't laatje brachten: tolgeld

Een detail van een volksprent uit ca. 1840 met de afbeelding van een Hessenkar. Uit: J.W. van Petersen: Van rollende rad'ren en dampend gespan.

en bedrievigheid in de herbergen, maor an de andere kante reden de Hessen met hun zwaore kaoren en wagens de deurgaonde waege rond de darpen en staede finaal kapot. Veural in de slechte jaorgetieden of ze mieken 'n brede baane van wagensporen deur heide en weidegronden. Maor d'r mot bi-jezegd worden, dat deur diezelfde aoverheden ok niks edaone wier an 't onderhoud van de waege, waor de Hessen aovertrokken. Vake wier 't de Hessen verbaoden um aover de bestaonde waege te trekken en mosse ze 'n grote baoge maken um dorp of stad heer. Völle vanwat wi-j de tegenwoordege Hessenwaege nuumt, loopt dan ok ruum buuten de kernen van de staeden en dorpe hen. Op maor vief plaatsen bunt d'r speciale waege an-elegd veur de Hessen. Dat bunt de echte Hessenwaege, zo Henk Wullink dat in zien boek hef uut-eduutst.

Op bi-jnao alle andere plaatsen maken ze gebruik van de bestaonde olde handelswege, zoas de middeleeuwse Hanzewaege, die van de ene Hanzestad naor de andere Hanzestad liepen. Nog older bunt de Heelwaege of olde Koningswaege, die terugge gaot töt de tied van Karel de Grote. Reizigers op zo'n weg hadden eigenlek 'n soort veurrangpositie en reden, of liepen, daor onder bescherming van de Koning (heil of heel betekenen onantastbaor). Maor mien duch dat de gemiddelde struukrover daor niet van wakker elaeen zal hebben.

Van latere tied bunt de Koningswaege op

de Veluwe, die deur de Oranjes an-elegd waar'n veur de jacht en de postwaege veur de postkoetsen. Völle van die waege, of stukken daorvan, wordt tegenwoordeg an-eduud as Hessenwaege, maor daorvan is bepaold niet zeker of d'r werkelek Hessen bunt aover-etrokken.

Hier zitte wi-j vandage wel degelek an 'n bekende Hessenweg, ok al wordt e Landstraote of Romienendiek enuumd. In feite is dat al 'n hele olde verbindingsweg den ze in de prehistorie al kennen; ok toen wollen ze al graag dreuge vuute hollen.

Vanuut Duutslan -Boekelt- kwammen de Hessen via Kruuskapelle, Bodendiek en trokken ten noorden van Aalten naor de Halse Rug in de richting van Zelhem. Of ze kwammen via Bredevoort en 't Walfort, zoas vandage.

Via Wolboom, Vennebulten, Radstake ging 't op de Olde Landeweer bi-j Halle op an en dan wieter naor Zelhem en Doesburg. Nao Doesburg ging 't aover de Veluwe ten noorden van Arnhem, richting Barneveld um uutendelek bi-j Amersfoort uut te kommen. Daor wier meestal de lading in vrachtboten aover-eladen. Allene in de winter, at 't evroren had, konden ze deurrieden naor Amsterdam, anders was de slappe veengrond niet geschikt veur de zwaore Hessenwagens.

De lading beston uut allerhand luxe goederen zoals glas, eerdewerk, iezerswaren, holtproducten, buuke, rienwien en manufacturen uut Italië en Zwitserland. As retourvracht wier meestal vis, koffie, kostbaore specerij-en en andere koloniale waren met-enommen.

Umdat de kostbaore lading natuurlek allerlei roofvolk antrok, reisden de Hessenkaerls meestal in tröppe van soms wel tien wagens en kaoren; soms ok nog wel met meer. Dat had 't veurdeel dat ze ok mekare

konden helpen, at de waege helemaal slecht wazzen en de wagens vasteliepen. Extra peerdekracht konden ze dan goed gebruiken. In zukke tieden wazzen de afgelegde afstanden niet groot. Zo'n 30 km per dag wier d'r dan af-elegd, ze gingen van de ene pleisterplekke naor 'n volgende herberg.

Daor konden peerde en kaerls bi-jkommen van alle strapatzen. En in die herberge kwammen dan ok de tongen los. Vake um te zingen, maor ok um verhalen te vertellen. Vake kwammen d'r ok luu uut de omgeving zelf, de bekende stamgäste, die 't een en ander vertellen aover de streek an de Hessenkaerls.

Ik kan mien veurstellen dat bi-j 't vuur van de Radstake de verhalen verteld bunt van de kerkendief, de struukrover Heiden Harm en natuurlek aover de hekse van de Vennebulten. Luuster maor:

"I-jluu zit hier now bi-j de Radstake. Maor wet i-j wel waor of die name vandan kump? Joa, zeg d'r ene, dat kump umda'j hier 'n stake in 't rad staekt a-j wilt rösten, dan kan ow 't peerd niet weglopen met kaore en al. Nee, dat he'j verkeerd, zei de verteller. I-jluu spant toch de peerde uut a'j hier 'n nacht bunt? Nee, op dizze plek bewaart ze de rad en staek veur 't gericht van Varsseveld. At d'r misdadigers op-ehangen mot worden, komt ze eerst hier, haalt die spullen op (toun, lere, rad en stake) en riedt d'r met naor de grenze met 't Aaltense. I-jluu hebt daor bi-j de deurgang bi-j Landeweersgraven of de Wolleboom de päöle wel zien staone. 't Letste is hier de kloosterkok Lenart Kuerinx op-ehangen, den had uut de kerke van Varsseveld sieraoden van het Mariabeeld estaolen. Van al die naregheid hef dat beeld zo'n zorgeleke trek um de mond ekregen dat ze 't 'de bedrukte Moeder Gods van Varsseveld' hebt enuumd. Maor de insluuper hebt ze achternao ezeten helemaaol töt in 't Hummelose, daor hebt ze 'm ekregen. Nao de gebrukeleke pienbank hef e bekend, maar zien berouw kwam te late. Hier wier d'r veur op-ehan-

gen. En daornao heb ze zien lief op het rad ebon- den en maonden lang laoten liggen zodat iederene kon ziene: hier kom i-j in Varsseveld en wi-j bunt d'r niet zuuneg met. Dus kiek uut”.

“Uut 'n latere tied is d'r nog 'n verhaal aover 'n bezunder stuksken bos, vlak bi-j die gerichts- plaatse op de grenze van 't Aaltense en 't Varsse- veldse; dat nuumt ze 't Franse Kerkhof. Dat had alles te maken met 'n struukrover den zien kamp had op-eslagen in de Vennebulten: Heiden Harm. Heiden Harm was 'n soort verzetsstrieder in de

tied dat de Fransen hier de baas waarn. Hie had 't veurzien op Franse ambtenaren en soldaoten en op degenen die met de Fransen metdeien. Hie aoverviel veurraadschuren en peerdeställen van rieke boeren of liet Franse soldaoten spoorloos verdwienen (van- daor ok 't Franse kerkhof). Hie preberen zovölle meugelijk schade te brengen an de Fransen en bun helpers. Alles wat e achteraoverdrukken wier ver- stopt in gäte en koelen in de Vennebulten; en o wee as 'n ni-jsgierege boer of veurbi-jganger te dichte in de buurte kwam, dan wier d'r nooit meer van den ebeurd...

At Heiden Harm 't gestaolen grei zelf niet neudeg had, of ene van zien zes bendeleden, dan wier 't veur de deure ezet van mensen die 't goed gebruiken konden. Eigenlek was hie 'n soort Robin Hood, soort Schinderhannes. De Fransen hebt d'r alles an edaone um Heiden Harm te pakken te kriegen, maor hie was ze altied te glad af. Töt dat Harm op 'n kere bi-j t deurzuuken van 'n boerderi-je betrapt wier deur 'n mooie jonge vrouw met kind an de borste. Zie bing 'n verhaal op dat ze zo graag naor de kerke wol en of Harm niet op de kleinen wol passen. Aoverdonderd deur zovölle mooiigheid in de wereld had Harm niet in de gaten dat de vrouw hulpe ging halen bi-j de Fransen en hie wier aover- meesterd. En 'n paar waeke later is e in Silvolde op de olde Galgenberg op-ehangen. Weurumme dat niet in de Vennebulten gebeuren is niet bekend, misschien dat de olde gerichtsplaatse toen al ver- dwienen was.”

roepen, maor inens was ze vot. Waor zol ze eble- vene waezen? Bi-j zo'n natuurgeweld zo'j jao 't slimste motten denken. 'n Wekke later schungelden 'n paar schaddenstae- kers deur de Vennebulten naor eur werk. Verwon- derd bleven ze bi-j 'n zandkoele staon. Wee had daor toch een dak van dennen, schadden, stro en ander grei aoverhen elegd? Ze waogden naor binnen te gaon en daor zat 't wondere onweersnief. Ze dee'j de luu gin kwaod maor d'r zat ok gin praot an. Volgens de aoverleveringe had ze vuurrood haor. De luu neumden eur Vennemiene, Bultenmiene, Bosmiene, Huttenmiene, Luzemiene en zo meer. Maor um 't rooie haor wier ze meistens Rooie Miene of Roo-miene enuumd. De weg langs eure butte heit deurumme nog altied de Roo-miene diek.

Gebruikte bronnen:

- J.W. Breukelaar. Het Brockeler en de wereld van de Breukelaars 1248-1993. Eigen uitgave 1993
- J.W. van Petersen. Reizen is tol betalen. Uitgeverij Fagus, Aalten 2002
- J.W. van Petersen. Van rollende rad'ren en dampend gespan. Uitgeverij Fagus, Aalten 2012
- M. Reinders. De hekse van de Vennebulten. In: Contactorgaan ADW april 1975
- J.C. Wouters/A. Colenbrander/B.J. Dorrestijn. Heiden Harm I, II, III. In: Bulletin Heemkundige Vereniging Old Sillevold. Jrg 10-najaar 2007
- Henk Wullink. In het spoor van oude hessen- wegen. Eigen uitgave.

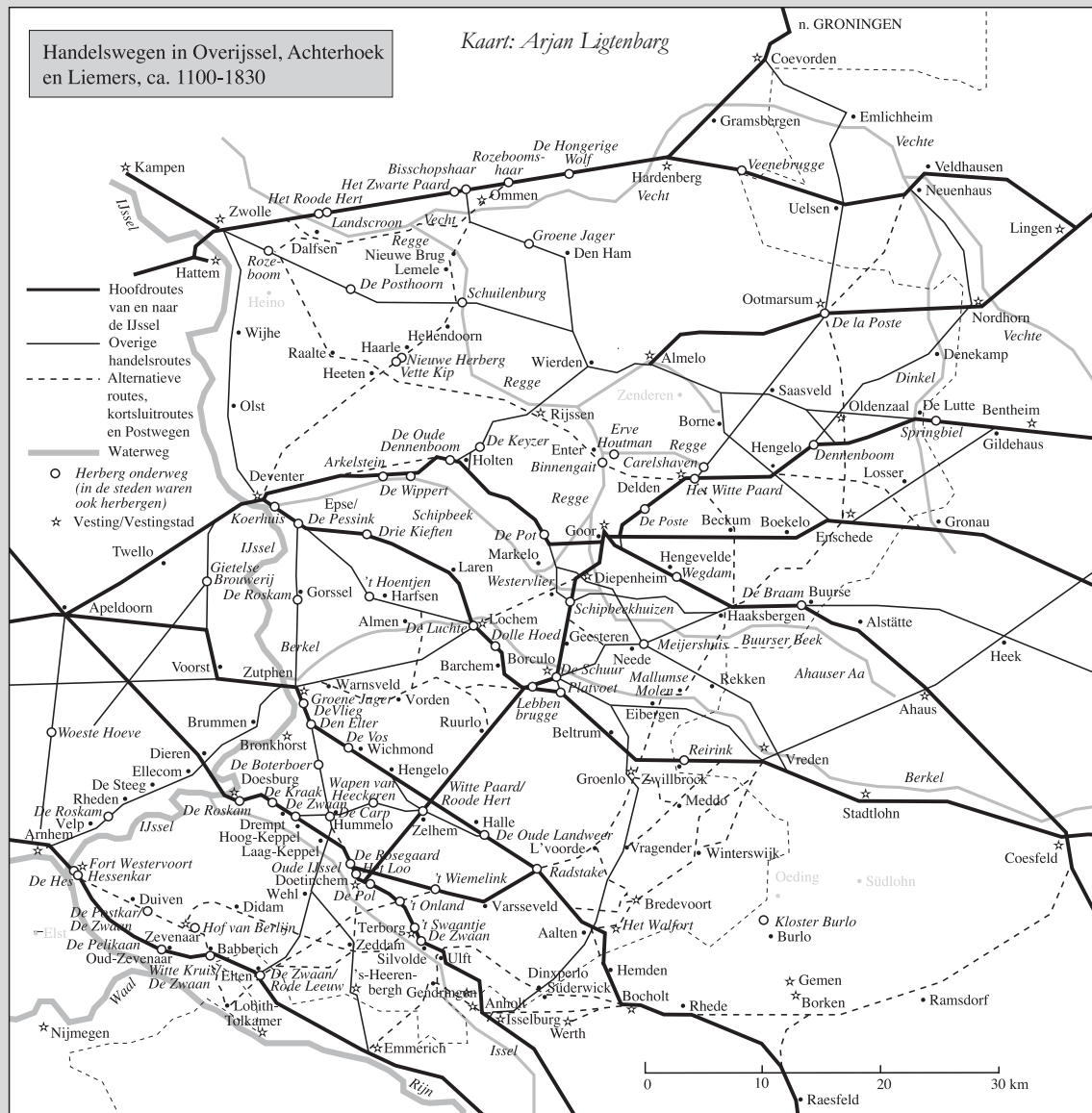
De verteller bi-j t vuur van de Radstake vroeg an de Hessenkaerls: En wet i-llu wel weurumme 'n stuk van dizze Hessenweg Romienendiek wördt enuumd? Jao, zei d'r ene, dat zal wel waene umdat d'r Romeinse legers aover bunt etrokken. Nee, dat is niet woar, zei de verteller, d'r hef gin ene Romein elopen. Maor luustert deurumme goed naor 't volgende verhaal:

De hekse van de Vennebulten

Oorkonden oet de zeventiende eeuw beschrieff 'n stormramp van dizze streek. Kollenzward trok een schoer van Halle aover den Heelweg naor de Vennebulten. Veurop raosden grieze regen- en hagevlaogen. Zigzaggend knetterden löchten steeds deur de wolken. Dan zakten 'n windhoze as 'n valen buul oet de locht. Un soezend drei-jen trok rond. 'n Roggenmiete drei-jden de heugte in en gooien aoveral stro en garven neer. Nog nooit had den Heelweg zo'n onweer belaeft. Maor wat zag 't volk no? Ongeleufelek, op de stremende zandweg dreef den wind een vromd vrouwmens veur zich oet. De drellen en plodden van klere floddeflad- deren um beur hen. Ze hadden ze binnen willen

Van de redactie:

- De term Heelweg / Helweg is af-eleid van het Germaanse woord Hall= Zout. Vergeliek ok de plaatsnamen Halle en Hallstadt. Zalt, veur de conservering van greunte en vleis as winterveurraad, was altied al de belangriekste lading van de vracht- kaoren.
- Een recente en verantwoorde verklaring veur het woord Hessenweg / Hessenkaerl, anders dan de afkomst uut Hessen, is 'n (volkse) verbastering van de olde term Hersenweg; vgl. het Engelse Horsenway, dat Rosweg oftewel Paardenweg betekent.

Stadswandeling en Apothekersmuseum Rhede (D)

Auteur: Berny Woolschot

Voor zaterdagmiddag 20 september hadden zich zoveel mensen aangemeld voor het jaarlijkse middaguitje, dat we helaas een aantal personen moesten teleurstellen.

Uiteindelijk zouden we met 35 personen bij elkaar komen op de grote parkeerplaats in Barlo (D), om van daar uit gezamenlijk naar het iets verderop gelegen Rhede te rijden.

Er was echter geen rekening gehouden met de jaarlijkse kermis, die juist die dag de parkeerplaats in Barlo bezet hield.

Na wat improvisatie zijn we naar Rhede vertrokken, waar we de auto's bij Landhaus am See konden parkeren, het adres waar we later op die dag koffie zouden gaan drinken.

We waren heel erg op tijd, wat maar goed was, want zo kon de eerste groep (we

hadden ons gesplitst in 2 groepen), die met de stadswandeling zou beginnen, ook de grote Sint Gudula Parochiekerk van binnen bekijken. Even later zou er een trouwerij in de kerk zijn en een rondleiding binnen was dan niet mogelijk.

Groep 1 ging intussen het Medicijn- en Apothekermuseum aanschouwen. Onze Nederlandstalige gids leidde ons rond door het in een oude villa gehuisveste museum.

De begane grond stond in het teken van het leven van alledag.

Door besmettelijke ziekten overleden in het begin van de 19e eeuw heel veel mensen. In die tijd was het gebied bezet door de Pruisen, maar die brachten ook wat goeds mee, naast artsen en medicijnen werd ook de persoonlijke hygiëne naar een hoger niveau

getild. Er kwam zeep en ook een attriboot als een tandenborstel, hoewel destijds nog maar één exemplaar voor een heel gezin, deed zijn intrede.

Op de eerste verdieping waren diverse interieurs van vroeger te zien. Een drogist-terij was eigenlijk meer een winkeltje met specerijen, eerste hulp artikelen, poeders en zalfjes. Daarnaast een slaapkamer met een kraambed, hier waren allerlei wetenswaardigheden omtrent de vroedvrouw uitgebeeld. Vervolgens een spreekkamer van een huisarts. Leuk detail hier was de behandeltafel, een origineel exemplaar uit de praktijk van Albert Schweitzer.

Verder was er een origineel interieur van een apotheek uit 1880 opgesteld. Een groot gedeelte was zwart van kleur, doordat de apotheker destijds, die aan depressies leed, in één nacht de kasten zwart geverfd had. Achter het winkelgedeelte van de apotheek had men het laboratorium en de opslag van de grondstoffen tentoongesteld, naast allerlei flessen, apparaten, etc. stond hier een origineel destilleerapparaat uit 1850.

Een verdieping hoger begon met het interieur van een barbier. In de Middeleeuwen naast knippen en scheren ook 'kundig' in kleine chirurgische ingrepen, zoals het trekken van een kies. Vroeger had een kapper ongeveer 3 scheerkwasten, één voor de pastoor of dominee, één voor de onderwijzer en één voor de rest van de burgerij. De tandartspraktijk toonde een drietal verschillende behandelstoelen, eentje was afkomstig van een tandarts uit Aalten. Ook waren er foto's van deze tandarts waarbij hij Joodse onderduikers behandelde.

Leuk detail was een gebit uit de Middeleeuwen van een koning. Het gebit moest overigens wel uit worden gedaan bij het eten, dat ging niet.

Verder waren er nog delen van ziekenhuizen te zien, waarbij onder andere een afdeling orthopedie, gynaecologie en röntgen.

Na deze rondleiding, de andere groep was intussen ook rond geweest, liepen we naar Landhaus am See, waar we ons aan de Kaffee mit Kuchen tegoed deden.

Na de koffie ging groep 2 de stadswandeling maken, terwijl de ander groep het museum in ging. Helaas werd de lucht al wat donker en we waren net op tijd in de St. Gudula kerk toen het flink ging regenen.

Onze Duitstalige gids, soms wat lastig te volgen, maar evengoed met een erg interessant verhaal, wist heel veel over de geschiedenis van deze kerk te vertellen.

Eigenlijk was Sint Gudula niet een voor de hand liggende heilige, weinigen hadden van haar gehoord. Haar oorsprong ligt in België, ze is overleden in 712. Overigens is in Lochem ook een St. Gudula Kerk.

oordat er in de 19^e eeuw steeds meer welvaart in en om Rhede kwam door de komst van de stoommachine in de weverijen, werd het mogelijk flink uit te pakken bij de verbouwingen van de kerk.

Stapsgewijs werden we langs alle bijzonderheden in de kerk geleid. De hoekige vorm van de kerk, de mooie glas-in-lood ramen, het altaar, het houtsnijwerk en het grote orgel met 3576 (!) pijpen. In de Tweede

Wereldoorlog is Rhede flink gebombardeerd, de kerk bleef, ondanks dat alles eromheen in puin lag, redelijk intact.

Inmiddels was het opgehouden met hard regenen en gingen we nog het stadje in. We werden gewezen op de gevels van de huizen rondom de Markt, velen waren dankzij de welvaart in de 19^e eeuw mooier gemaakt.

Het restaurant Tante Anne is eveneens een historisch pand. Hier was een voormalige jeneverstokerij uit 1852. De stokerij werd vooral beroemd om de 'Rheder Ampel' (het stoplicht van Rhede), dat ook tegenwoordig nog wordt gemaakt. Het is een likeurmix in de kleuren rood (sleedoorn), geel (anijs) en groen (pepermunt).

anwege de regen hebben we niet meer het Joods monument bezocht. Dit monument werd in 1990 onthuld en beeld drie door prikkeldraad gaande figuren uit, de leden van vermoorde Joodse families.

Voor wie het nog eens wil bezoeken, het is in het park bij het St. Vincentiushospitaal.

Gelukkig konden we nog een poosje droog onder de luifel van de hoofdingang van het voormalige Gudula klooster staan, alwaar ons door de gids verteld werd dat op deze plaats ooit een burcht was gebouwd, die later werd verwoest. Later werd hier in neo-barokstijl een retraite-thuis voor missiezusters gebouwd.

Tegenover het klooster staat 'Haus Rhede', een statig landhuis of kasteel. Dit gebouw heeft diverse eigenaren gehad, vanaf 1850 is het in bezit van de familie Zu Salm-Salm en wordt nog steeds door deze familie bewoond.

Helaas niet van binnen te bezichtigen, maar vanaf de Schloßstraße was toch wel een goede indruk te krijgen. Zo rond 18.00 uur was de middagexcursie ten einde.